

ТРОМЕСЕЧНЕ БОРБЕ У САНЦАКУ И ФОРМИРАЊЕ 37. ДИВИЗИЈЕ

Ни почетком 1944. године није била окончана непријатељска офанзива у Санцаку. До прве половине јануара, према подацима до којих су могли доћи штабови јединица народноослободилачке војске, комуникацијама Сјекица—Пријепол>е и даље Пријепоље—Прибој—Вишеград и Пријепоље—Пљевља—Чајнице—Горажде прошле су око четири немачке дивизије, од којих две моторизоване. Без обзира на број немачких јединица које су пролазиле поменутиим комуникацијама и одлазиле у правцу источне Босне, оии су знатшш снагама стално обезбеђивали себи леви бок, где су се налазиле III пролетерска, IV санџачка, VII црногорска и делови IV пролетерске бригаде, затим одреди из бјелопољског и пљеваљског среза и повремено Дурмиторски партизански одред и бригаде италијанске дивизије „Гарибалди“. Делови 2. пролетерске дивизије, који су се налазили на десној страни ових комуникација око Нове Бароши, извршили су покрет почетком јануара преко територије златиборског, ариљског и моравичког среза. Они су водили борбу са Немцима, Бугарима, недићевцима, љотићевцима и четницима Драже Михаиловића.

Снаге народноослободилачке војске су браниле продор непријатеља на југ од комуникације Пријепоље—Пљевља—Чајнице. Поред одбрамбених борби, оне су вршиле и нападе на негријателске јединице које су пролазиле овом комуникацијом према Босни. У тим борбама непријатељ је трпео знатне губитке у људству и у моторним возилима.

Трећа пролетерска бригада је почетком јануара била подељена на две групе. Група са 1. и 2. батал>окам била је оријентисана према Пљевљима на просторији Подкрајци—Лијеска, а група са 3. и 4. батаљоном према Пријепољу на простору Камена Гора—Влака према Јабуци на комуникацији Пријепоље—Пљевл>а. Непријатељ је 5. јануара напао

Са збора у Расжу код Бијелог Поља, јануара 1944. године

на положаје друге групе из три правца: Комарани—Брајковац, Велика Жупа—Хрта и Јабука—Влака. У нападу су учествовали Немци, четници из Вasoјевића и муслиманска милиција. После борбе од пет часова делови III бригаде су се повукли на простор Горња Вруља—Козице. Из 3. и 4. батаљона погинула су три борца, а три су рањена. Борбе су се понављале све до 16. јануара. Непријатељ је стално нападао знатним снагама, покушавајући да појединачно опколи делове III бригаде и да их уништи.

У међувремену и VII црногорска бригада и Бјелопољски партизански одред водили су борбе против Немаца, четника, муслиманске милиције и неких шитттарских оружаних формација на простору од комуникације Бијело Поље—Бродарево др Бијова гроба и Коврена. У борбама са III пролетерском, VII црногорском бригадом и Бјелопољским партизанским одредом непријатељ је претрпео велике губитке, а тш су и партизанске јединице имале знатан број попутлих и рањених бораца и руководиоца. Приликом сукоба са једном немачком колоном која се кретала од Коврена у правцу Горице рањен је 16. јануара и комадант III бригаде Жарко Видовић. Ноћу између 19. и 20. јануара делови IV пролетерске бригаде гротерали су непријатеља од Гостува према Бродареву, камо је он доспео претходног дана. Истога дана и делови VII црногорске бригаде су одбацили непријатеља са простора Граб—Бијов гроб.

Четници су из Пљеваља стално вршили испаде на положаје IV санџачке бригаде, делове италијанске дивизије „Гарибалди“ и на Пљевалки партизански одред, али су често морале да им притекну у помоћ немачке снаге. Тако су Немци и четници 17. јануара извршили напад на село Орљу, мислећи да се тамо налази само једна италијанска јединица. Са Италијанима се, међутим, налазила и једна чета из 1. батаљона IV бригаде. После оштре борбе непријатељ је натеран у бекство, а 19. јануара делови IV санџачке бригаде су напали четнике у Коминама, Видрама, Брвеници и Бушњама. Напад је био брз и изненадан. Четници су панично бежали у правцу Пљевала и Немци су морали отуд да интервегогшу. У борби против Немаца код Глиснице у првој половини јануара рањен је и политички комесар IV санџачке бригаде Живко Жижић. Како Жижићу рана дуже времена није зарасла, то је на предлог Главног штаба за Санџак за политичког комесара IV бригаде постављен крајем јануара Веселин Булатовић.

Први и 2. баталјон III пролетерске бригаде пошли су 18. јануара у правцу Рудог да помогну пребацивање јединица 2. пролетерске дивизије на леву страну Лима и да од ње преузму енглеску војну мисију, која је по налогу своје команде прешла од четника Драже Михаиловића к је-

диницама народноослободилачке војске. И при одласку и при повратку наладале су их мање четничке групе. У тим борбама из III бригаде су двојица погинула а један је рањен. Друга пролетерска дивизија се пребацила преко Лима ноћу између 23. и 24. јануара. Када су се њене јединице сместиле на простор Забрђе—Црнуговићи—Батковићи и Миоче—Устибар—Саставци—Пожегрмац, два батаљона III бригаде су кренула са енглеском мисијом према бјелопољском срезу, јер их је требало отпратити у штаб II ударног корпуса.

Четврти батаљон III пролетерске бригаде, два батаљона IV санџачке и делови једне италијанске бригаде извршили су ноћу 23. јануара ипад на четнике у Љућу код Пљеваља. Борба је трајала до 3 часа 24. јануара. Четврти батаљон је истерао четнике из бункера које су раније Италијани били подигли, али их батаљони IV бригаде нису могли да потисну на свом сектору због тога што нису имали ручне бомбе нити довољно пушчане и пушкомитраљеске муниције. На крају се и 4. баталлон морао повући са заузетих положаја. Четници су имали више мртвих и рањених, а III и IV бригада 4 рањена и 2 нестала.

Делови IV санџачке бригаде су и наредних неколико дана водили борбе против непријатеља. Патрола IV бригаде је сачекала 27. јануара једну немачку патролу од 30 војника на Белом брду, изненада је напала и убила три Немца. А 28. јануара су Немци и четници извршили испад из Пљеваља до Лађина. Тамо су из минобацача и тешких митраљеза тукли положаје 4. батаљона. Сличан испад је извршен и 29. јануара у правцу Хоћевине и Шљиванска, где су се налазили 2. и 3. батаљон. Чим је непријатељ приметио знатније снаге, он се повукао, али је отворио артиљеријску ватру на партизанске положаје.

Крајем јануара IV санџачка бригада се налазила на простору Влаховићи—Какмуже—Хоћевина—Шљиванско. Са тог простора њени батаљони су крстарили и на простору Готовуша—Бољанићи. Пљеваљски одред и један батаљон Дурмиторског одреда налазили су се на простору Потпеће—Мијаковићи—Лијеска—Братосавина.

На предлог штаба II ударног корпуса, Врховни штаб је у другој половини јануара изузео IV пролетерску бригаду из састава 3. дивизије и распоредио је у састав 2. пролетерске дивизије, а II далматинска бригада је изузета из састава 2. дивизије. Трећа пролетерска бригада је распоредила у састав 3. ударне дивизије.

Крајем јануара VII црногорска бригада је добила наређење да изврши покрет из Санџака у Црну Гору. Трећа пролетерска бригада је запосела и њене положаје, распоредила се на простор Бијело Поље—Шаховићи—Коврен и даље према Бродареву и Комаранима. Њен задатак је био

да затвара правце од Пљеваља, Пријепоља и Бродарева и да разбија групе четника и муслиманске милиције у јужном делу Санцака.

Пета крајишка дивизија се у другој половини јануара ослободила притиска немачких трупа у источној Босни и избила на простор Калиновик—Фоча—Горажде—Чајниче. Врховни штаб је крајем јануара наредио 5. и 2. дивизији да заједничким акцијама рашчисте ситуацију на граничном сектору Босне, Санцака и Србије јер су тамо били концентрисани четници, нарочито дуж десне стране Лима. Штаб 5. дивизије је успоставио везу и са пггабом IV санџачке бригаде. Тада је Обласни комитет КПЈ за Санџак затражио од штаба 5. дивизије да из својих јединица издвоји и пошаље у Санџак све чланове КП и СКОЈ из нововарошког, милешевског и прибојског среза који су се прикључили тим јединицама за време непријатељске офанзиве у децембру 1943. године, затим све изнемогле, болесне и рањене, а остале здраве борце да задржи у својим јединицама. Штаб 5. дивизије је изашао у сусрет овом тражењу Обласног комитета.

Борбе у Санџаку су настављене и у фебруару јер су Немци држали своје снаге, кад мање кад веће, у Сјеници, Пријепољу, Пљевљима и Прибоју, док су у Новом Пазару имали већи гарнизон. Крајем јануара у Пљевљима се налазио један моторизовани батаљон Немаца. У дивизији „Бранденбург“ су се поред Немаца налазили Чеси, Полјаци и нешто муслимана из Санцака и Босне. Почетком фебруара у Пријепољу, Бродареву, Пљевљима и Прибоју налазила су се око два батаљона немачке војске, који су се стално кретали између ових места. Немци су посећивали посебну пажњу учвршћивању и повећавању формација четника и муслиманске милиције и њиховом пгго већем учехлђу у борбама против народноослободилачке војске. Поред тога, Немци су били принуђени да траже „добровољце“ који ће ступити у њихове војне јединице.

Када је 2. пролетерска дивизија прешла на леву страну Лима, дуж његове десне стране појавили су се четници Драже Михаиловића. Они су запосели нововарошки срез и милешевски и прибојски на десној страни Лима. Седиште четничке команде „Стари Рас“ било је у Бистрици. На залоседнутој територији четници су вршили мобилизацију људи до 43 године старости. У томе су их помагали и Немци. Четници су од народа узимали намирнице реквизицијом, конфискацијом или пљачком. Око Пријепоља се налазила група од неколико стотина четника из Васојевића. Ти четници су немилосрдно пљачкали партизанске породице, а често нису штедели ни четнике. Приликом својих испада у села и Немци су палили куће, нарочито када би их снаге народно-

ослободилачке војске натерале у бекство и нанеле им губитке у мртвим и рањеним. Тада су палили не водећи рачуна да ли су куће које пале партизанске или четничке.

Мобилизацију је вршила и муслиманска милиција. Команданти милиције су, поред тога, морали да одвоје извештај број људи као добровољце у немачке војне јединице. Из милиције хоће Сулејмана Пачариза и Хусеина Ровчанина јавило се у добровољце око 100 људи, који су још у Пријепољу обучени у немачке униформе. У Пљевља је неколико пута долазио хоџа Пачариз, вршио мобилизацију и организовао састављање мобилизационих списхова. Он је у првој мобилизационој акцији искупио око 180 људи, махом избеглица из појединих села пљеваљског среза и из источне Босне и нешто из самих Пљеваља. Добровољци су камионима отпремани у Пријепоље. Тамо су полагали заклетву пред немачким официрима пре него што су били распоређени у војне јединице.

Немци су окупили квислиншке оружане формације из читавог Санџака и успоставили сарадњу међу њима ради њихове заједничке борбе против народноослободилачке војске. То су спровели и у дежевском срезу, где су ранији сукоби између четника и проалбанских оружаных формација доводили до истребљивања становништва и паљења села. У јануару су са Голије сишли у Кузмичево пгабови обе четничке дежевске бригаде са задатком да са проалбанским оружаным формацијама успоставе мир и сарадњу у борби против партизана. У то време су још увек постојали сукоби између четаика у Ибарској долини и муслиманске милишгје из штавичког среза. Сукоби између тих квислиншких оружаных формација сваким даном су се све више заоштравали. Обе стране су појачавале свој фронт новим војницима и каоружаним људима. Квислиншке власти у штавичком срезу споразумеле су се са Фаиком Бахтијаревићем и он се почетком јануара вратио у њихову службу. За награду Бахтијаревић је постављен за команданта милиције у Црквинама. Он се са својом милицијом истакао у борбама против четничке Ибарске бригаде.

Када је муслиманској милицији из штавичког среза стигао у помоћ против четника из Ибарске долине један одред такозване албанске војске под командом Курта Ибрахиџа, они су у другој половини фебруара напали на више српских села у звечанском и у дежевском срезу. Четници су се брзо павукли пред наступањем знатнијих снага муслиманскемилиције и „албанскевојске". Попаљено је 7 села у дежевском срезу и 7 у звечанском. Што погинулих у борбама са обе стране, што убијених гтрилихом паљења села било је око 100 лица, међу којима и деце. У време напада на српска села неке муслиманске породице су примиле у

своје домове Србе и ноћу их спрскводиле преко границе такозване Велике Албаније. Села која су остајала без становника, насељавана су муслиманским избеглицама из Бихора и из других крајева Санцака и источне Босне, избеглих испред четника Павла Ђуришића.

Трећа пролетерска бригада је почетком фебруара покушала да сабије муслиманску милицију у Бродарево. Трећи батаљон је напао милицију на положајима Рогујевац—Јасен 2. фебруара изјутра. После борбе од сат и по непријатељ је протеран у правцу Бродарева. Након тога се батаљон вратио на своје полазне положаје око Кичаве. Међутим, и милиција се повратила на Рогујевац и Јасен. Штаб бригаде је 4. фебруара наредио 3. батаљону да заједно са једном четом 4. батаљона нападне непријатеља на Рогујевцу и Јасену. Напад је извршен 5. фебруара изјутра, али је непријатељ успео да одступи скоро без губитака. Заплењен је један лаки минобацач са нешто мина и 6 пушака са сандуком муниције. И остали делови III бригаде су у току фебруара водили борбе са разним групама четника на теренима милешевског, пљеваљског и бјелопољског среза.

У фебруару је водила нешто веће борбе и IV санџачка бригада. Четници су настојали да уз помоћ Немаца прошире терен за своје акције. Немци, четници и муслиманска милиција су 2. фебруара напали положаје делова IV санџачке бригаде у Хоћевини и Трновици, као и на положаје делова II пролетерске бригаде око Бољанића. Непријатељ је био изнео на Зелене локве неколико брдских топова и 6 минобацача, а код Готовуше је имао две хаубице. Он је артиљеријом тукао положаје обе бригаде. После борбе од 6 часова потиснуо је 1. и 2. батаљон IV санџачке бригаде до Вишњице и грма Лучићима и Мељаку. У току те борбе 1. батаљон је два пута извршио противнапад, али није успео да одбије непријатеља. Након тога је непријатељ напао од Хоћевине положаје 4. батаљона, који се налазио у Какмужима. Батаљон се повукао у правцу Глибаћа. Када су се непријатељске снаге 3. фебруара повлачиле према Плевљима, једну његову колону, која се повлачила преко Драгаша ка Крушеву, напао је 4. батаљон и нанео јој губитке у мртвим и рањеним. Из бригаде су погинула 2, рањен 1 и нестала 2 борца.

Немци су и 6. фебруара по међави и магли извршили напад на положаје IV санџачке бригаде. У нападу је учествовало око 900 Немаца и мањи број четника и муслиманске милиције. Напад је извршен у три колоне и то правцима: Градац—Шљуке, Трновица и Хоћевина. Пошто се делови 2. дивизије нису налазили око Бољанића, непријатељ је, неометан са те стране, извршио продор и потиснуо 4. батаљон према Какмужима, а 1. и 2. су морали да одступају

према Поповом долу. Непријатељ се истог дана око 18 часова појавио у Шљукама. У таквој ситуацији штаб бригаде је са 1. и 2. батаљоном извршио ноћни напад на непријатеља у Шљукама и омогућио да се сви делови бригаде извуку у правцу Поповог дола и Шула. Непријатељске снаге су се повукле са тог простора у правцу Пљеваља 8. фебруара. Оне су успут опљачкале велики брот стоке и животних намирница у Хоћевини, Шљиванску и Трновици и запалиле неколико кућа, затим су порушиле мостове на Ћотини код Градаца и Брвенице. Немци су тај напад, организовали и извршили само ради пл>ачке, а у првом реду стоке за исхрану свог гарнизона у Пљевљима.

Око 100 немачких војника је 11. и 13. фебруара извршило испад из Пљевља у правцу Потпећа и Зековица. За то време је немачка артиљерија из Оцака тукла у правцу Мијаковића. Трећи батаљон IV санџачке бригаде је 14. фебруара у 3 часа напао у Црноборима групу Немаца која је тамо заноћила и нанео јој губитке од 4 мртва и једног теже рањеног, који су остављени на положајима. Из 3. батаљона погинуо је командир једне чете.

Одлуком Врховног штаба од 24. фебруара формирана је 37. ударна народноослободилачка дивизија и именован штаб дивизије. За команданта дивизије постављен је мајор Жарко Видовић, за политичког комесара Мило Јовићевић, а за начелника штаба Раде Кнежевић. У састав 37 дивизије ушле су: III пролетерска, IV ударна санџачка и ^ТЛ ударна црногорска бригада. О таме је штаб II корпуса издао своју наредбу 29. фебруара, а 1. марта је упутио наређење штабу новоформиране дивизије у коме су дивизији постављени задаци. Она је добила сектор Лимска долина—западни Санџак, а привремени распоред бригада био је одређен тако да бране слободну територију од Берана до Мељака, а мањи делови дивизије да врше сталне упаде на непријатељску територију и препаде на истурене непријатељске тачке. Поред тога, дивизија је добила задатак да 2. и 5. дивизији олакша прелаз на десну страну Лима деловањем на комуникацији Пљевља—Пријепоље.

Штаб 37. дивизије обавестио је 4. марта штаб 2. дивизије да је извршено формирање дивизије, да ће штаб дивизије преузети дужност 5. марта и да ће се налазити у Шаховићама. Штаб 37. дивизије је даље извештавао да се у Пријепољу налази око 300, а у Пљевљима око 1.500 Немаца, и да не показују никакву активност према снагама народноослободилачке војске. Око Пљеваља и Пријепоља налазиле су се четничке групе већином материјално мобилисаног људства из најближе околине. Ни они нису предузимали никакве акције. Штаб дивизије је извештавао да ни мусли-

манска милиција из Комарана и Бродарева није била активна последних дана.

Распоред бригада 37. дивизије био је следећи: VIII црногорска је одређена на простор Беране—Бијело Поље, III пролетерска од Бијелог Поља—Бијов гроб—Маоче, IV санџачка на простор Влаховићи—Мељак—Градац—Пљевља. Тих дана Врховни штаб је наредио да 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија као једна група изврше продор у Србију. У вези с тим штаб 37. дивизије је наредио IV и III бригади да ступе у акцију против непријатеља. Четврта бригада је имала да дејствује офанзивно на простору Какмужи—Мељак—Пљевља са задатком да врши јак притисак на Пљевља, а једним батаљоном из села Мијаковића да затвори правац Пљевља—Маоче и врши притисак на Пљевља правцем Корјен—Илино Брдо. Трећој бригади је постављен задатак да изврши чишћење Комарана од муслиманске милиције и да заузме Бродарево. По извршењу тог задатка требало је да једним делом снага контролише Лим на линији Ораховица—Бродарево, а другим да чисти Велику Жупу и да дејствује на комуникацији Пријепоље—Пљевља.

Четврта бригада је 9. марта, по магловитом времену, водила борбе са четницима око Пљеваља на простору Зеница—Шумани—Љуће—Пауче. Било је одређено да напад почне у 4 часа, али ниједан батаљон није стигао на време због великог снега. И поред закашњења, четници су протерани са свих положаја, сем из Љућа.

Трећа пролетерска бригада извршила је 13. марта у 18 часова напад са три батаљона на правцима Миоче—Баре—Гостун—Јасен, затим Кичава—Рогујевац—Подјасен и Зечија глава—Боретино брдо. Један батаљон се налазио на простору Брајковац—Камена Гора ради затварања правца од Јабуге и Велике Жупе према Комаранима. Непријатељске снаге је сачињавало око 800 милицајаца, један батаљон милешевских четника и једна четничка група из пљевљског среза, као и једна чета Немаца из Бродарева. У току ноћи 1. и 3. батаљон су овладали свим положајима испред Бродарева, док се 4. дуж задржао у борби против милиције и четника. У 20,30 часова 14. марта 1. и 3. батаљон су извршили напад на Бродарево, али је одбијен јаком ватром из артиљеријских и аутоматских оруђа. Због тога је штаб бригаде наредио да се све јединице повуку пре зоре на простор: Миоча, Кичаве, Граба, Козица. У тој борби је убијено 9 четника, међу којима и један командир чете и 8 милицајаца, док су два милицајца заробљена. Из бригаде је један погинуо и три су лакше рањена. Загслењено је 1 тешки митраљез са 1000 метака, 15 пушака, 1 пиштољ, 5 ручних бомби и нешто војничке опреме.

Пштовином марта 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија су прешле Лим са циљем да се тгробују у Србију. На њих су се устремиле Немци и недићевци из Прибоја. И неке четничке формације су добиле наређење да одмах крену за дивизијама, а Бутари су се налазили дуж пруте Ужице—Вишеград. Да би се дивизијама олакшало продирање у Србију, 37. дивизија је добила задатак да хитно делује према Пљевљима, Пријепољу и Прибоју. У тим правцима деловале су III и IV бригада. Оне су од 20. марта до 5. априла скоро свакодневно водиле борбе и нетријатељу нанеле тешке губитке.

У току ноћи између 20. и 21. марта два батаљона III бригаде избила су на гростор Јабука—Вели крш—Алина стена. Једна чета из 3. батаљона била је упућена на Коловрат, који се налази два километра од Пријепоља на левој страни Лима, са задатком да изврши напад на четнике који су се тамо налазили. Напад је извршен на четничку касарну, поубијане су удвојене четничке страже и четницима наиети знатни губитци. По извршеном задатку чета се повукла. Једна немачка колона са 14 камшона појавила се од Пљеваља 21. марта око 5 часова. Заседа 2. батална постављена поред пута отворила је ватру на први камион, онеспособила га и побила Немце у њему. Немци из осталих камиона искочили су и прихватили борбу, која је трајала до 9 часова. Немцима су притекли у помоћ и четници. Непријатељ је потиснуо оба батаљона и **оЕладао** положајима изнад пута, али борба је и даље настављена. Из бригаде су 2 погинула, а 9 је рањено, док је неггаијатељ имао око 40 мртвих и рањених. Поред тога, заробљен је један немачки подофицир и један четник. Заплењено је 13 пушака, 4 пиштоља, 1 доглед, 1 писаћа машина, нешто одеће, обуће и друге опреме. У међувремену на IV бригаду су извршили напад четници под командом Милутина Јеловца. После вишечасовне борбе четници су одбачени у правцу Пљевалја. Из бригаде је један погинуо, а 9 је рањено, док су четници имали око 20 мртвих и рањених.

Немци и четници су 22. марта у зору извршили напад на положаје три батаљона III бригаде са циљем да их одбаци са просторије Јабука—Обарде и тако ослободе пут Пријепоље—Пљевља. Батаљотш III бригаде су брзо разбили четнике и протерали их грeko пута Пријепоље—Пљевља у правцу Бабина, док су са Немцима водили оштру борбу. Када је одбијен и напад Немаца, делови III бригаде извршили су контранапад и прогонили непријатеља према Ражанам пољу. Мртве и рањене Немци су искупили на **Једно** место и око њих образовали кружну одбрану. Борба је вођена цео дан и тек под заштитом мрака Немци су одступили преко Мијаиловице у Пљевља. У тим борбама из III

бригаде 4 су погинула, а 5 је рашено, док су Немци и четници имали преко 40 само мртвих. Заплешено је 1 „шарац“, 1 машинка, 2 пиштоља, 1 доглед и друга војничка опрема.

Четници и муслиманска милиција су 23. марта напали 4. батаљон, који се налазио на простору Камена Гора—Јабуга. Напад је извршен са три стране: Миљевићи—Хрта—Кашице, Карошевина—Голочевина—Дуге Њиве и Јабуга—Паљике. Након вишечасовне борбе батаљон је одбио све три непријатељске колоне. А 24. марта IV бригада је извршила напад на четнике код Југова. У борби која је трајала цео дан непријатељ је протеран према Пљевљима уз знатне губитке. Из бригаде су 2 погинула а 8 је рањено.

Четврти батаљон III бригаде напао је четнике ноћу између 26. и 27. марта на простору Подбор—Мијани—Скокуће. Док је баталлон прогонио четнике, појавила се од Хрта и Јагњила муслиманска милиција и с бока напала батаљон, који се морао окренути против изненадног непријатеља. После дуже борбе и тај непријатељ је одбачен. Заплењено је 5 пушака и нешто муниције. Ноћу између 27. и 28. марта I. баталлон III бригаде и Бјелопољски партизански одред извршили су напад на муслиманску милицију у Комаранима. Због мећаве и великог снега две чете I. батаљона су залутале, а само су једна чета и Бјелополски одред избили према Јасену односно Балићима. Међутим, због надмоћности непријатеља јединице су се морале повући.

После борби на простору Бољанићи—Крће—Југово—Пљевља IV бригада се пребацила преко комуникације Пљевља—Јабуга на простор Матаруге—Поткрајци. Након тога она је добила наређење 28. марта да хитно изврши покрет правцем Бабине—Барице—Прибојска Голеша—Прибој, са задатком да својим дејством олакша продирање 2. и 5. дивизије у Србију. Бригада се 30. марта сукобила са четницима на простору Бабине—Врбово. После борбе од неколико часова четници су протерани са те територије. Код Прибојских Голеша бригада је извршила напад на већу групацију четника, разбила их и натерала у панично бекство ка Прибоју. Након тога се распоредила на просторију Трновица—Хоћевина. На тим положајима бригаду су 4. априла напали четници једном колоном од Брвенице, другом од Комина а трећом од Какмужа. Борба је трајала од 5 до 18 часова, када се бригада повукла на нове положаје. У борбама од 30. марта до 4. априла из бригаде су 4 погинула, 11 је рањено а 2 су нестала. Четници су поред губитака у мртвима и рањеним имали и 20 заробљених.

Трећа пролетерска бригада је водила борбу 29. и 30. марта на простору Комарани—Хрта—Јагњила—Думлани—Скокуће—Карошевина—Паљике. Она је извршила напад на положаје непријатеља 29. марта око 24 часа. Не-

пријатељ је давао јак отпор, али је савладан и отеран са својих положаја. Када је добио појачање из Пријепоља, он је на неколико места и по неколико пута вршио противнападе, али без успеха. Непријатељ је у тој борби изгубио преко 30 људи. Из бригаде су погинула 3 борца, а 5 их је лакше рањено. Од 31. марта до 5. априла III бригада није водила борбе него је вршила извиђања. Непријатељ је повремено тукао њене положаје артиљеријском ватром. Он је припремао нову офанзиву на слободну територију.

Тако су III и IV бригада у потпуности извршиле постављене задатке. Оне су низом маневарских борби око Пљеваља, Пријепоља, Прибоја и Рудог, као и пресецањем комуникација између ових места везивале непријатељске снаге и спречавале његово дејство против 2. и 5. дивизије. Ове две дивизије су до 28. марта продрле преко територије златиборског, ариљског и пожешког среза на територије моравичког и студеничког среза и допрле до реке Студенице. Тамо су разбиле два четничка корпуса. У борбама последња два дана рањен је и командант Јаворског четничког корпуса Радомир Цветић, кога су после тога Немци пренели у Београд на лечење, где је остао до краја јула. Јединице тих дивизија нанеле су и Бугарима велике губитке око Ивањице.

МАСОВНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ УСТАНОВЕ НА СЛОБодној ТЕРИТОРИЈИ

После првог налета непријатељске офанзиве у децембру 1943. године слободна територија у Санцаку знатно се смањила. Изгубљен је милешевски, нововарошки и прибојски срез, као и делови пљеваљског и бјелопољског среза. Слободна територија у бјелопољском и пљеваљском срезу обухватала је свега 12 сеоских општина и Бијело Поље, у којима су легално могле радити масовне политичке организације и народноослободилачке установе. Привремени боравак снага народноослободилачке војске на територији коју је често нападао и повремено запоседао непријатељ није омогућавао да се на њој организује легални рад. Такво је стање било целе зиме 1943. и 1944. године. Бијело Поље је било центар слободне територије. У њему се налазио Обласни комитет КПЈ за Санцак, извршни одбор ЗАВНО Санцака, Команда подручја, Срески народноослободилачки одбор и срески одбори масовних организација НОФ, АФЖ, Савеза антифашистичке омладине Санцака, као и штабови оних војних јединица које су повремено боравиле у Бије-

лом Пољу и околини. Главни штаб за Сашдак налазио се преко целе зиме на територији плжеваљског среза.

Обласни комитет КПЈ за Санџак предузео је све мере да на слободној територији појача организације Комунистичке партије и СКОЈ, а затим да што већи број одраслих обухвати у остале политичке организације, да успостави народноослободилачке одборе и позадинске војне власти. Обласни комитет је оријентисао рад свих друштвених организација и установа у првом реду на снабдевање фронта намирницама и другим потребама, на бригу о рањеним и болесним борцима и на мобилизацију нових бораца. Колико је Обласни комитет водио рачуна о обухватању што већег броја људи у друштвене организације види се и из писма које је он упутио среским комитетима 1. марта 1944. године. Он је упозорио на појаву секташког свхатања појединих чланова КП и указао на став неких антифашистичких организација које не примају у организацију неке људе, жене и омладинце сматрајући их четницима. Поводом таквих појава у писму Обласног комитета је стајало:

„Антифашистичке организације треба да примају у своје редове сво становништво нашег краја и да га воде у борбу против окупатора и његових слугу... Није погрешно позвати једну жену или омладинца у антифашистичку организацију и дати му задатак који он треба да изврши, па макар се осећао и као четник”.

Затим је Обласни комитет указивао на неопходно успостављање везе између партијских организација у позадини са партијским организацијама у војним јединицама како би се избегли разни неспоразуми и несугласице, јер је „наша Партија јединствена и сачињава једну целину војске и позадине”. У писму се даље говорило и о помоћи народноослободилачким одборима, „која треба да буде свакодневна, али не одузимајући иницијативу одборницима у раду”. У писму се указивало на то какав треба да је рад чланова КП задужених за рад народноослободилачких одбора. Они су били дужни да политички раде међу одборницима и да их припремају за пријем у чланство КП. У писму је на крају речено:

„Контакт Партије са народом треба да буде преко антифашистичких организација и народноослободилачких одбора, јер ћемо на тај начин најбоље уздићи углед тих организација у очима народа. Зборови, конференције, митинзи, усмене новине, приредбе и друго треба да иду преко народноослободилачких одбора, на којима увек треба да иступају и одборници”.

Почетком јануара Извршни одбор ЗАВНО Санцака одржао је неколико седница у Бијелом Пољу, на којима су постављени задаци и утврђен план рада. Ради успешнијег обављања послова Извршни одбор је установио седам одсека: управни, привредни и финансијски, просветни, за информације и пропаганду, здравствени, социјални и верски. На челу сваког одсека стајао је члан Извршног одбора ЗАВНО Санцака. Они су се старали да се на време спроведу одлуке које је Извршни одбор доносио на својим седницама. Руководиоци одсека су на свакој седници Извршног одбора подносили извештаје о раду. Извршни одбор ЗАВНО Санцака је на својим првим седницама донео и друге важне одлуке. Одлучено је тако да сви чланови Одбора учествују на зборовима и конференцијама, на којима ће се објашњавати циљеви народноослободилачке борбе, раскривати пропаганда непријатеља, нарочито домаћих издајника, постављати задатке у погледу снабдевања војске намирницама, одећом и обућом и објашњавати значај мобилизације за попуњавање III пролетерске и IV санџачке бригаде. Одлучено је да се спроводе стални контакти са штабовима војних јединица ради спречавања неправилних поступака приликом реквизиције намирница. Извршни одбор је одлучио даље да сви његови чланови пруже пуну помоћ среским, општинским и месним народноослободилачким одборима. На крају је донета и одлука да на слободној територији Санцака важи као средство плаћања у промету динарска новчана вредност. Одређен је и однос ове валуте према италијанској лири, немачкој марци и албанском леку.

Чланови Извршног одбора ЗАВНО Санцака су учествовали на великом броју зборовима и конференцијама, као и на седницама општинских и месних народноослободилачких одбора. Један од најважнијих проблема било је снабдевање војске намирницама. Терет снабдевања војске су целе зиме 1943. и 1944. године сносиле општине слободне територије бјелопољског и пљеваљског среза. Поред снабдевања војних јединица, тај део територије морао је да снабдева и све оне који су радили у народноослободилачким установама у позадини, затим да даје помоћ сиромашним породицама, као и оним породицама којима су четници или муслиманска милиција, појединачно или заједно са окупаторским снагама, опљачкали и попалили домове, остављајући их без средстава.

Народноослободилачки одбори су на свакој својој пленарној седници обавезно стављали на дневни ред политичку ситуацију, извештај о раду по секторима и реквизицију намирница. После информације о политичкој ситуацији и о ситуацији на фронтима Југославије и на фронто-

вима савезника, одборници су учествовали у дискусији о политичкој ситуацији на својој територији. Давали су оцену ситуације на свом терену и предлагали евентуалне мере које је требало предузети ради побољшања политичке ситуације.

Седницама среског народноослободилачког одбора у Бијелом Пољу редовно је присуствовао неко од чланова Извршног одбора ЗАВНО Санцака, помажући у раду не само среском, него и општинским народноослободилачким одборима у срезу. Четвртог фебруара је одржана конференција свих одборника општинских народноослободилачких одбора, којој су присуствовали секретар Обласног комитета КПЈ за Санцак Војо Лековић, члан Извршног одбора АВНОЈ Миле Перуничих и неколико чланова Извршног одбора ЗАВНО Санцака. На конференцији су претресана следећа питања: снабдевање војних јединица и народноослободилачких установа у позадини, нарочито италијанских партизанских јединица; однос војних јединица према народу и народа према њима, а посебно јединица које није биле са територије Санцака; о организационим питањима народноослободилачких одбора. Ситуација у погледу исхране била је веома тешка. Од народа су тражене велике количине намирница. Због тога се очекивало да ће одборници истаћи како није могуће одговорити толиким обавезама. Међутим, одборници су у дискусији истицали да ће се народ одазвати апелу Партије и ЗАВНО Санцака. Они су се једино жалили на поступке интенданата неких војних јединица, који не сарађују са народноослободилачким одборима и одборницима него сами врше реквизицију и тиме у народу руше углед својим јединицама. Сви одборници су предлагали да расподелу обавеза путем реквизиције врше народноослободилачки одбори, јер најбоље знају какво је економско стање сваког домаћинства на њиховој територији. На крају конференције Војо Лековић је говорио о задацима народноослободилачких одбора у датој ситуацији, на потреби да се напредну све снаге да се издржи и сломи непријатељ.

Питање исхране је постајало све теже. Потребе су стално расле, а жита, стоке и другог било је еве мање. Због тога се у марту морало прибећи смањењу количине хлеба и у војсци и у позадини. Било је одређено 400 грама брашна дневно по особи. Али и поред смањења, народу су одређиване велике обавезе. За првих 15 дана марта народ са слободног дела територије бјелопољског соеза дао је 34.000 кг. жита, 41.000 кг. меса, 15.000 кг. кромпира и 95.000 кг. сена. Од половине децембра 1943. до 1. априла 1944. године са слободног дела територије бјелопољског среза узето је реквизицијом за потребе народноослободилачке војске 270.000 кг. жита, 220.987 кг. меса и 74.864 кг. кромпира.

С обзиром на тадашње економско стање карода тога краја, то је био изванредно велики напор и пожртвовање. Исте напоре је поднео и народ на слободном делу територије пљеваљског среза, али подаци о количини доприноса нису сачувани.

Као што је била спроведена општа акција за извршење јесење сетве, тако су у току зиме извршене и припреме за што боље обављање пролећне сетве, која је у већем делу овог брдског терена била важнија него јесења сетва. Тешки услови исхране војске и народа били су стална опомена свима органима и организацијама да се све припреме изврше што боље и на време. Сетва је отпочела још почетком марта на оним теренима где је снег био окопнио. Она је обављана путем моба. До непријатељске офанзиве на слободну територију, у првој половини априла, више је било засејано него било ког пролећа раније.

На слободној територији је у току зиме и пролећа 1944. године одржан велики број зборова и конференција којима су, поред чланова средских и општинских руководства друштвених организација и других народноослободилачких органа, присуствовали чланови Обласног комитета КПЈ за Санцак, чланови извршног одбора ЗАВНО Санцака, чланови Главног штаба за Санцак и чланови штабова III пролетерске и IV санчачке бригаде, као и других војних јединица које су боравиле на тој територији. У седиштима општинских народноослободилачких одбора одржани су мобилизациони зборови свих грађана. На њима су доношени закључци о попуњавању бригаде, одреда и стража при командама места и командама подручја. У Бијелом Пољу је одржано неколико средских зборова. Тако је 10. јануара одржан манифестациони збор омладине, који је допринео мобилизацији нових бораца. Одржан је и збор жена 23. јануара, на коме су говориле и старије жене из Бијелог Поља и других општина. Општи збор грађана бјелопољске општине одржан је 6. фебруара. На њему је закључено да се сво физички способно становништво стави на расположење за помоћ фронту и да се мобилишу сва материјална добра. А 8. марта одржан је манифестациони збор посвећен прослави Међународног дана жена.

Ради чувања здравља како у војним јединицама, тако и грађанства предузимане су разне превентивне мере, нарочито су предузимане акције на сузбијању вашљивости. За то су постојале екипе у Бијелом Пољу и у свим другим општинама на слободној територији. У Бијелом Пољу је на иницијативу Одсека за народно здравље Извршног одбора ЗАВНО Санцака, којим је руководио Едиб Хасанагић, изграђено купатило са 6 тушева. При војној болници у Бијелом Пољу одржан је болнички курс, којим је рутсоводио др Иси-

дор Леви. То је био курс за хигијеничарке-болничарке у позадинској служби, а похађало га је 25 омладинки.

Обласни комитет КЛЈ за Санцак организовао је и одржао у фебруару партијски курс који је трајао 25 дана. Курс је похађало преко 40 чланова КП. По завршеном курсу ученици су били распоређени на разне дужности у позадини и у војсци. Поред тог курса одржан је од 21. марта до 4. априла курс који је похађало 54 одборогка народно-ослободилачких одбора са читаве слободне територије, као и одборници из милешевског, прибојског и нововарошког среза који су се повукли отуд за време непријатељске офанзиве у децембру 1943. године. Курсом је у име Извршног одобра ЗАВНО Санцака руководио Мирко Ђуковић. На курсу су предаване и прорађиване следеће теме: ослободилачки рат, развој народноослободилачке борбе у Југославији, циљеви народноослободилачке борбе, стварање и развој народне власти, војнопозадинске власти, антифашистичке организације, организација народне власти, задаци народноослободилачких одбора данас. Циљ курса био је да се извезе одборници који су се истакли у раду осособи за организовање рада народне власти, пред коју су се постављали све већи задаци у вези са изградњом нове државе створане кроз револуционарну народноослободилачку борбу.

Народном просвећивању је поклањана такође пуна пажња. Основани су алфаветски течајеви у свим местима где је било некога ко је био у стању да њима руководи. У мојковачкој општини радило је у марту 5 алфаветских течајева, којима су руководиле две одборнице из организације АФЖ, један омладинац и две омладинке. У фебруару су прорадиле и 4 основне школе, али рад је завршила само једна, због напуштања територије пред непријатељском офанзивом у априлу. Лицима постављеним за учитеље средски народноослободилачки одбори су издавали решења о постављењу и наређења о њиховом издржавању од стране општинских народноослободилачких одбора. За учитеље и предаваче на алфаветским течајевима постављана су и лица са неколико разреда неке средње школе. Школе је снабдевао материјалом Срески народноослободилачки одбор преко Одсека за просвету. Хартије је било у веома ограниченим количинама. За потребе школа и алфаветских течајева организована је радионица за израду таблица, великих табли, писаљки, креда, рачунаљки и словарица. Камен за израду таблица вађен је у Његњеву. Дневно се израђивало 10—12 таблица.

У Бијелом Пољу су у оквиру Одељења за агитацију и пропаганду Обласног комитета КПЈ за Санцак издаване и вести о борбама у Југославији и на савезничким фронто-

вкма. Вести су слате свим војним јединицама на слободној територији Санџака, партијским и другим друштвеним организацијама, народнослободилачким одборима и војним позадинским установама. Вести су по оелима читане на скуповима грађава. Ти скупови су се претварали у сталне читалачке групе на којима је поред вести читан реферат друга Тита са II заседања АВНОЈ, одлуке заседања, прогласи и разни други чланци из народнослободилачке борбе. Поред тога, у Бијелом Пољу су приређиване усмене новине једном недељно. Оне су биле масовно посећиване. Највећа сала хотела у Бијелом Пољу није могла да прими све оне који су желели да чују усмене новине. Због тога су најбоље понављане. Усмене новине из Бијелог Поља понављане су и у другим општинама. У агитацији и пропаганди значајну улогу су одиграле и зидке новине. Свака друштвена организација, народнослободилачки одбори и друге установе на слободној територији издавале су зидне новине, па чак и пионири у својим просторијама.

У Бијелом Пољу је била формирана и културно-уметничка група. Она је припремала програме и организовала приредбе како у Бијелом Пољу, тако и по селима бјелопољског и пљевалског среза и у јединицама народнослободилачке војске. И бјелопољска пионирска организација је у току зиме 1944. године припремила програме и дала две приредбе у Бијелом Пољу и једну у селу Расову. Ти програми су такође били у духу народнослободилачке борбе. Приредбе најмлађих бораца одушевљавале су посетиоце.

Овакав рад допринео је општој мобилизацији народа са слободне територије. Велики број људи, жена и омладине био је ангажован у разним пословима у позадини. Исто тако је са те мале слободне територије од непуних 13 општина мобилисано око 1.500 бораца за III пролетерску и IV санџачку бригаду, као и за бјелопољски и пљеваљски партизански одред. Мобилизација је обухватила све мутцкарце од 18 до 45. година У одреде и посаде при војним позадинским установама одређивани су старији људи, а млађи су упућивани у бригаде. На територије које су биле под контролом непријатеља убациване су групе да прикупљају податке о непријатељу, помогну рад илегалних народнослободилачких одбора и врше мобилизацију нових бораца.

Извршни одбор ЗАВНО Санџака послао је АВНО Југославије свој први извештај 5. фебруара. У извештају је изнета општа ситуација у Санџаку како на слободној територији, тако и на оној коју су контролисали окупатор и домаћи издајници. Затим је поднет извештај о раду Извршног одбора по одсесима. Средином марта Извршни одбор

је одржао седницу, на којој је размотрио резултате свога рада од оснивања ЗАВНО Санцака до тада.

Из сачуваног извештаја Среског комитета КПЈ за пљеваљски срез, који је био упућен Обласном комитету, види се да је у априлу 1944. године на слободној територији среза радило у позадини 66 чланова КП и 19 кандидата обухваћених у 10 основних партијских јединица, као и 7 чланова Среског кодштета. Основне партијске јединице постојале су у премђанској, косаничкој, илинобрдској, матарушкој, бобовској, мељачкој, хоћевинској и бољаничкој општини као и једна партијска јединица у мељачкој Команди места и једна у Потерном одељењу. У извештају се говори и о другим друштвеним организацијама, о народнослободилачким одборима, о посадама при командама места и о Потерном одељењу. У 22. скојевска актива и једном поверништву било је обухваћено 117 чланова СКОЈ, међу којима 52 омладинке. У Савезу антифашистичке омладше било је на слободној територији среза 15 ширих одбора, који су обухватили 400 омладинаца и омладинки, затим је било 6 радних чета и 3 радна вода, са 220 омладинаца и омладинки. На територији су постојале 4 културне групе са 52 члана. Постојале су и 2 пионирске чете и један вод са 56 чланова. Организација Антифашистичког фронта жена имала је на слободној територији среза 17 ширих сеоских одбора, који су обухватили око 400 жена. О раду народноослободилачких одобра у извештају се каже да су били оптерећени прибављањем намирница путем реквизиције. Због тога се њихов рад мање осећао на другим секторима.

Почетком априла 1944. године у Бијелом Пољу је одржана конференција Обласног комитета КПЈ за Санцак. На конференцији су учествовали делегати из бјелополског, пљеваљског, прибојског, милешевског, нововарошког и сјеничког среза као и делегати из војних јединица. Конференцији је присуствовао и поздравио рад у име ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак Ђоко Пајковић. Реферат о организационим питањима Партије у Санцаку поднео је Мићо Зорић. После дискусије и усвајања закључака, Обласни комитет је попуњен новим члановима.

НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА НА СЛОБODНУ ТЕРИТОРИЈУ САНЦАКА У АПРИЛУ 1944. ГОДНЕ

Пре него што је негрпјатељ 9. априла са више страна отпочео офанзивне операције на слободну територију у Санцаку, јединице 37. дивизије су заузимале следеће поло-

жаје: између Берана и Бијелог Поља налазила се VIII црногорска бригада, са задатком да спречи евентуално надирање непријатеља од Пећи, Рожаја и Пехптера и да осигурава аеродром код Берана, са кога су упућивани тешки рањеници, болесници и инвалиди у Бари на лечење и рехабилитацију у савезничке војне болнице. Од Бијелог Поља у правцу Бродарева налазио се Бјелопољски партизански одред. Од Бијелог Поља до Маоча налазила се III пролетерска бригада, која је имала задатак да онемогући евентуални продор непријатеља од Пљеваља и од Пријепоља у правцу Павиног Поља и Мојковца. Од Маоча до Мељака и даље према Челебићу налазила се IV санџачка бригада са Пљеваљским партизанским одредом. Задатак ове бригаде и Пљеваљског партизанског одреда био је да штити слободну територију на левој страни Ћотине и онемогући евентуални продор непријатеља комуникацијом од Пљеваља према Тари и Жабљаку. Ова бригада је одржавала везу са III пролетерском бригадом у Маочу и са јединицама 27. дивизије III ударног корпуса.

Овако постављене јединице 37. дивизије непријатељ није могао да изненади општим офанзивним нападима и да их затекне неспремне за борбу. Једна мања јединица Немаца у камионима извршила је 3. априла рано изјутра испад из Пљеваља према Оцаку. На колону камиона напао је 3. батаљон III пролетерске бригаде око 7 часова. Немци су искочили из камиона и развили се у стрелце, али су имали доста мртвих и рањених, хоје нису били у стању да извуку док им није стигла помоћ из Пљеваља. Немце је помогла и једна група четника која је дошла преко Катуна. Трећи батаљон је у тој борби имао једног рањеног.

Девог априла непријатељ је почео офанзивне нападе са више страна. У тим офанзивним операцијама од немачких јединица су учествовали: један бравденбуршки моторизовани пук, један пук немачке полиције и једна јединица шуцполиције, затим следеће квислиншке формације: један пук недићевске војске, затим четничке формације Драже Михаиловића и оружане формације муслиманске милиције. Главна колона, у којој су се налазили Немци, недићевци и муслиманска милиција, надирала је од Пријепоља уз Лим комуникацијом према Бијелом Пољу. Из Пљеваља се кретала једнаколона Немаца и четника правцем Оцак—Потпеће—Корјен. Једна колона је наступала од Пријепоља преко Скокућа у правцу Камене Горе, а друга од Бродарева на Бивов гроб. Мање непријатељске снаге упућене су из Пљеваља правцем Отиловићи—Матаруге—Павино Поље. Од Пећи, Рожаја и Пештера према положајима VIII црногорске бригаде наступали су четници и шуцполиција.

Непријатељ је на положаје III пролетерске бригаде на паосатри стране: од Пљеваља преко Потпећа, од Пријепоља преко Камене Горе и од Бродарева преко Биовог гроба. На простору Подрогатад—Љуће 2. батаљон III бригаде, заједно са деловима IV санџачке, напао је 10. априла у 1 час прибојску четничку бригаду и један батаљон пљевалке бригаде. Четници су претпели знатне губитке. Међу мртвима се налазио и заменик команданта четничког корпуса Јован Јеловац. Заплењено је око 30 пушака и нешто опреме.

Непријатељ је 11. априла нападао уз Лимску долину комуникацијом Бродарево—Гостун и даље према Бијелом Пољу, а његова помоћна колона надирала је од Бродарева према Кичави и Лековини, на делове VIII црногорске бригаде и Бјелопољски партизански одред. Он је нападао и правцем Катун—Оцак, Зекавице—Корјен и од Обарда и Камене Горе према Козицама на положаје III пролетерске бригаде. На положаје IV санџачке бригаде нападао је од Трновице, Комина и Љућа. Време је било кишовито и магловито, снег је био велики и југов. На положаје делова VIII црногорске бригаде и Бјелопољског партизанског одреда и на положаје III пролетерске напади су извршени у 6 часова, а на положаје IV санџачке бригаде у 8 часова.

На правцима Катун—Оцак и Зекавице—Корјен делови III бригаде су задржали и одбили непријатеља, док су на правцу Камена Гора—Козице делови ове бригаде водили борбу цео дан и око 18 часова се повукли у Горњу Вруљу. Јединице IV санџачке бригаде такође су цео дан водиле борбу и изгубиле 2 борца, док је 6 рањено. Око 18 часова бригада се повукла на нове положаје Влаховићи—Мандовац и Пећ. Непријатељ је тога дана углавном задржан на свима одбрамбеним линијама 37. дивизије и поред више пута поновљених напада на скоро свим правцима,

Када му је стигло појачање, он је 12. априла у зору поново прешао у напад на целом фронту 37. дивизије. Четврта санџачка бригада се налазила на линији Богданица—Слатка—Водно—Перотин—Борова—Пандурица, а III пролетерска на простору Горица—Градина. Делови Беранске четничке бригаде успели су да између положаја III пролетерске и VIII црногорске бригаде продру преко Граба, Кичаве и Лисе према Шаховићима и реци Љубовићи. Овај продор четника и продор Немаца комуникацијом према Бијелом Пољу озбиљно су угрозили делове VIII црногорске бригаде и Бјелопољски партизански одред. Непријатељ је и код Берана потиснуо три батаљона VIII бригаде и заузео варош у зору 13. априла.

Два батаљона III пролетерске бригаде хитно су пребачена у правцу продора Беранске четничке бригаде са циљем да се задржи њено дал>е надирање. Ова два батаљона су

13. априла извршила напад на непријатељске положаје код Плавчег брда и на левој страни реке Љубовиђе, западно од Плавчег брда. Али и непријатељ је извршио напад. Вођена је огорчена борба и понављани напади и противнапади са обе стране. У тој борби III бригада је имала 7 мртвих и 4 рањена. Четирици су на положајима оставили 9 мртвих, међу којима се налазио и „интелектуални руководилац батаљона“ Стево Чукић. Два батаљона IV санџачке бригаде пребацила су се 13. априла на Граб изнад Лековине са задатком да затворе правац од Горице и обезбеде леви бок III пролетерске бригаде. Ова два батаљона су истог дана око 16 часова, заједно са једним батаљоном III бригаде, извршила напад на једну групацију од око 500 четника и протерала је преко Козице у правцу Вуковог Брда.

Немци су ушли у Бијело Поље 13. априла. Заузимањем Бијелог Поља и продором четника у правцу Шаховића 1. и 4. батаљон VIII црногорске бригаде били су опкољени код Модрог Дола. Они су се морали пробити док нису прешли на десну страну Љубовиђе и искупили се на простору Потрк—Пале. За време пробијања оба батаљона су претрпела веће губитке и изгубила су један тешки минобацач и нешто аутоматског оружја. У таквој ситуацији упућена је из Мојковаца чета Главног штаба за Санџак на Слијепач мост, а бјелополски одред на простор Мајсторовина—Ракита—Слијепач мост. У току ноћи између 13. и 14. априла упућен је на положаје Бјелополског партизанског одреда 4. батаљон VIII црногорске бригаде, а њен 1. батаљон распоређен је на линији Пале—Потрк, са задатком да 14. априла изјутра врши насилна извиђања према непријатељу на левој страни Љубовиђе.

Непријатељ је рано изјутра 14. априла јачим снагама извршио напад на слабије снаге 37. дивизије, које су се налазиле на положајима Мајсторовина—Слијепач мост и присилио их на повлачење ка Мојковцу. Тиме је онемогућено повлачење у правцу Мојковца јединицама III и IV бригаде. Тога дана су четници напали лево крило IV санџачке бригаде на Пандурици и потиснули га на положаје Стожер, Присоје и Снежница. Штаб бригаде је тада морао повући и остале делове бригаде у том правцу. Око 17 часова 14. априла непријатељ је са предњим деловима избио на Развршје источно од Мојковца, а са главним снагама се упутио комуникацијом Слијепач мост—Мојковац. У таквој ситуацији штаб 37. дивизије издао је наређење за повлачење на леву страну Таре. Делови VIII црногорске бригаде, бјелополски партизански одред и чета Главног штаба за Санџак прешли су Тару преко моста у Мојковцу, а III и IV бригада испод Прошћења код Ђавољих лази.

Преласком на леву страну Таре јединице 37. дивизије су се поставиле од Мојковца до Левертаре, са задатком да по сваку цену спрече прелаз непријатеља преко реке. Штаб II ударног корпуса упутио је 15. априла у помоћ 37. дивизији три батаљона V пролетерске и један баталон IX црногорске бригаде.

Штаб II ударног корпуса издао је 16. априла заповест за отпрати напад на сектору Мојковца. Према тој заповести напад је отпочео у 22 часа са две колоне. Десна колона, у којој су се налазила два батаљона V и један баталлон УП1 црногорске бригаде, наступала је правцем Бјелојевићи—Брсково—Медено гувно—Развршје—Пале—Јабучно. Лева колона, у којој су била одређена два батаљона из VIII и по један баталлон из V пролетерске и IX црногорске бригаде, нападала је правцем Мојковац—Лепенац—Цер—Обод—Потрк. Трећој пролетерској бригади је било наређено да садејствује правцем Бурењ—Цер, а IV санџачкој да офанзивно дејствује у правцу Пљеваља и по сваку цену спречи продор непријатеља са те стране. Четврта санџачка бригада је пребацила своја два батаљона на десну страну Таре и она су наступала у правцу Вашгкова и Барица. Трећа бригада је прешла Тару преко моста на Ђавољим лазима. Њена два баталона су наступала преко Прошћења према Церу, а друга два у правцу Бурења. Десна колона се сукобила са непријатељским снагама на Пржиштима, одакле се развила и водила борбу у току целе ноћи на линији Медено гувно—Брсково—Мучница и Развршје. Непријатељ је протеран са тих положаја, чиме је омогућен прелаз преко моста у Мојковцу јединицама леве нападне колоне. Јединице десне и леве колоне су у току ноћи и дана 17. априла гсниле непријатеља у правцу Развршје—Жари—Пали до реке Љубовиђе и у правцу Раките и Мајсторовине. Непријатељ је у Равној Реци и Мајсторовини био сконцентрисао око 1500 људи са неколико минобацача и једним брдским топом. Он је маневром од Мајсторовине према Бјеласици и Мучници успео после подне 17. априла да потисне делове снага 3. и 37. дивизије са простора Ракита—Дијо до линије Развршје—Мучница. Ове снаге су у току 18. априла извршиле контра-напад и поново потисле непријатеља и заузеле положаје изгубљене претходног дана.

Два батаљона III пролетерске бригаде напала су 17. априла у 2 часа четнике предвођене Бећиром Томовићем на линији Сига—Лепенац и брзо их протерали према Церу. Тога дана јединице III бригаде су избиле на Бурењ, а затим и на Цер, одакле су наставиле гоњење непријатеља у правцу Шаховића. У тој борби четници су претрпели губитке, убијен је истакнути четник Ђуро Томовић, поп из Горњих Поља. Два батаљона IV санџачке бригаде такође су напала

17. априла четнике на положајтша Развршја, Забрђа и Жари. Они су изненадили непријатеља и протерали га у правцу Барица и Стожера. Због заморености бораца и недостатка муниције јединице нису биле у стању даље да прогоне непријатеља. Тако су у току 17. априла на свим правцима напада напредовале јединице 37. и делови 3. дивизије, избијајући према Јабучну, Шаховићима, Градини, Плавцем брду.

Штаб 37. дивизије издао је заповест 18. априла о даљем гоњењу непријатеља. Према тој заповести одређене су четири колоне: у прву колону два батаљона V пролетерске и два VIII црногорске бригаде, у другу три батаљона VIII и један батаљон V бригаде, у трећу колону III пролетерске и у четврту IV санџачка бригада. Све четири колоне су добиле задатак да брзим наступањем протерају непријатеља и поново овладају Бијелим Пољем и лимском долином до Бродарева. Два батаљона III бригаде су 18. априла у 18 часова напала непријатеља на простору Градина—Модри До. Непријатељ је протеран са положаја на Градини. Када му је стигло појачање са Јабучне косе, он је у току дана извршио неколико контранапада али, није успео да поврати Градату. Око 19 часова стигло је наређење штаба 37. дивизије да се III бригада повуче правцем Шаховићи—Мојковац, јер је непријатељ успео да потисне прву и другу колону, као и делове IV санџачке бригаде, на коју су нападале Прибојска и Пљевалхска четничка бригада у јачини од око 1.200 људи. У борби на Градини III бригада је изгубила 2 борца а 6 је рањено. Међу рањенима је био и командир чете Филиман Новковић.

У таквој ситуацији штаб 37. дивизије је наредио повлачење јединица на леву страну Таре. Према том наређењу VIII црногорска бригада се сместила на простору Подбишће—Мали Препран—Доња Штитарица са три батаљона, а са једним батаљоном у село Сјерогоште. Задатак бригаде био је да са одређених тачака са Малог Препрана, Градаца и Великог Препрана туче непријатеља из аутоматских оружја и минобацача приликом његовог напредовања преко Пржишта, Бјелојевића и Лагошга и да у исто време служи као резерва III пролетерској бригади према Мојковцу и према Колашину и Беранама. Трећа бригада се сместила са три батаљона на простор Горњих и Доњих Поља и са једним у Бистрици. Задатак је био да непријатељу спречи прелаз преко Таре од Мојковца до Ђавољих лази. Четврта санџачка бригада је добила задатак да непријатељу не дозволи прелаз ка леву страну Таре од Добриловине до Левертаре.

Четници су 20. априла извршили напад на 3. батаљон IV санџачке бригаде који је штитио мост на Тари код Ђавољих лаза. У том нападу батаљон је изгубио 2 борца,

а 5 је рашено, али непријатељ није успео да се приближи мосту. Након тога га је сменила јединица III пролетерске бригаде. Непријатељ је покушао да заузме мост на Тари у Мојковцу. Он је 21. априла око 16 часова почео да туче артиљеријском минобацачком ватром положаје јединица 37. дивизије на левој страни Таре. И у току ноћи између 21. и 22. априла тучени су из аутоматског оружја положаји 2. батаљона III бригаде на Боровњачком кршу, који је држао положаје спречавајући прелаз непријатеља преко моста на леву страну реке. После тога је извршен напад у правцу моста 22. априла у 8 часова. Артиљерија, минобацачи и аутоматско оружје су и даље дејствовали. Група од 50 четника под таквом заштитом ватре извршила је јуриш право на мост, носећи алат за сечење жице која је тамо била постављена. Заседа 2. батаљона је отворила ватру из аутоматског оружја и одбила четнике, наневши им знатне губитке.

Штаб другог корпуса предложио је Врховном штабу да се хитно оријентишу 2. и 5. дивизија у правцу Пљеваља и Пријепоља и да ударе непријатељу с лева, а да се 27. дивизија из III корпуса оријентише у правцу Фоче и Горажда. Врховни штаб није прихватио предлог у вези са 2. и 5. дивизијом, а у вези са 27. дивизијом предлог је прихваћен. Због појаве 27. дивизије према Бољанићима и Челебићу, Немци су били принуђени да неке своје јединице и део моторизације оријентишу у правцу Пљеваља. Тиме су његове снаге које су нападале у правцу Мојковца ослабљене. Штаб II корпуса је одлучио да се 23. априла увече изврши општи напад на непријатеља у правцу Мојковца. За овај напад су одређене следеће јединице: из 37. дивизије III пролетерска и VIII црногорска бригада, из 3. дивизије V пролетерска и два батаљона VII црногорске бригаде, три батаљона из I бригаде дивизије „Гарибалди“ и једна батерија брдског дивизиона 3. дивизије са два топа. Четвртој санцачкој бригади било је издато посебно наређење да се пребаци на десну страну Таре и за време напада код Мојковца дејствује у правцу Косанице.

Пета пролетерска бригада и два батаљона VII црногорске бригаде сачињавали су десну колону. Она је 23. априла у 21 час извршила напад на непријатељске положаје на Пржиштима и Развршју. Непријатељ је давао жестоки отпор. Када су батаљони VII бригаде заузели положаје, они су мањим снагама деловали и у правцу Бојне Њиве ради помоћи јединицама 37. дивизије приликом преласка преко моста код Мојковца, који је непријатељ стално држао под митраљеском ватром. Леву колону су сачињавале III пролетерска и VIII црногорска бригада и три батаљона I бригаде дивизије „Гарибалди“. Трећа бригада је са три батаљона

прешла преко моста код Мојковца. Други батаљон је први прешао и јуришем потиснуо непријатеља са положаја, образовао мостобран и штитио прелазак осталих јединица III и VIII бригаде. По преласку на десну страну Таре, VIII црногорска бригада и 2. батаљон III пролетерске протерали су непријатеља из Мојковца и избили на линији Улошевина—Бојна Њива—Развршје. Први и 3. батаљон III бригаде упутили су се на Крстац, одакле су после краће борбе протерали непријатеља и избили на Бурењ. Четврти батаљон ове бригаде је прешао Тару преко моста код Бавољих лази и наступао преко Прошћења ка Бурењу. У тим нападима непријатељ је претрпео тешке губитке и повлачио се у правцу Слијепач-моста и Бијелог Поља и у правцу Шаховића, напуштајући и остале положаје које је био запосео у дубини. Након тога се III бригада оријентисала у правцу Барца и Стожера.

После првих успеха јединице десне и леве колоне наставиле су гоњење непријатеља. Оне су у току 24. априла потпуно разбиле непријатеља код Бурења, Мојковца, Улошевине, Развршја, Пржишта и Мучнице и избиле на лкнију Оштрељ—Слијепач мост—Јабучно—Ујниче—Лиса—Блишково. Непријатељ је у тој борби претрпео велике губитке. Заплењено је 5 пушкомитраљеза, 1 лаки минобацач, нешто муниције и 1000 кг хлеба. Ноћу између 24. и 25. априла два батаљона V пролетерске бригаде прешла су реку Љубовићу испод села Пала и заузели Јабучне косе, Бандеру, Церово, а следеће ноћи су и остали њени батаљони прешли реку код Слијепач-моста и напали непријатеља на положајима Бојиште—Мушли крш, одакле се он после борбе морао повући у правцу Бијелог Поља.

Четврта санџачка бригада је према наређењу штаба II корпуса прешла на десну страну Таре 25. априла у 6 часова преко мостова код Премћана са своја два батаљона и комбинованом бригадом,¹ који су се кретали у правцу Ланишта, Котлајића и Суводола и у правцу Селца. Друга два батаљона прешла су реку код Левертаре 25. априла око 10 часова. Прелаз је извршен са закашњењем због тога што мост на Тари није био готов на време. Батаљони су стигли у Глибаће у 16 часова истог дана. Тога дана четници су били заказали збор у Косаници. Поред четника дошло је и нешто Немаца да присуствују збору. Појава партизанских снага у Глибаћима збунила је непријатеља али је он ипак успео да се камионима извуче из клопке без губитака. Свега су 3 четника ухваћена. Батаљони су избили у Влаховиће и отпочели рушење пута Пљевља—Косаница.

¹ Односи се на Дурмиторски партизански одред, који је привремено био стављен под команду штаба IV санџачке бригаде.

Други батаљон III бригаде водио је борбу против Немаца и муслиманске милиције изнад села Биоковца и на Грабском брду по киши и магли. Борба је почела 26. априла око 15 часова. Сукоб се одиграо изненада. Други батаљон је био пошао у село Биоковац да се смести, не знајући да се у њему налазе Немци и муслиманска милиција. Непријатељ јетакођебиоизненађен доласком партизанске јединице. Вођена је оштра борба и непријатељ је протеран у правцу Биова гроба. Батаљон је претрпео тешки губитак. Погинули су командант батаљона Саво Цвијовић и заменик командира чете Душан Јеловац, док су 3 борца рањена. Непријатељ је имао преко 20 мртвих и 16 рањених. Тада су заробљени Хусеин Ровчанин, командант комаранске муслиманске милиције и један немачки официр из обавештајне службе.

Пета бригада је заједно са два батаљона VIII бригаде 26. априла у 20, 30 часова извршила напад на непријатељски гарнизон у Бијелом Пољу, али због велике заморености бораца, помањкања муниције и мрачне ноћи јединице нису имале много поверења у успех. Оне су закасниле на полазне положаје и због тога није једновремено ни извршен напад. Иако је непријатељ претрпео знатне губитке, Бијело Поље те ноћи није ослобођено. У току 27. и 28. априла вршене су припреме за поновни напад на Бијело Поље. Штабови 3. и 37. дивизије су се споразумели да у нападу учествују V пролетерска и VIII црногорска бригада. Издато је наређење да се напад изврши 29. априла у 21 час. Међутим, непријатељ је ноћу између 28. и 29. априла, користећи се мраком, напустио Бијело Поље и повукао се делом преко Бистрице у правцу Сјенице, а делом комуникацијом у правцу Бродарева. Пре напуштања Бијелог Поља он је минирао и дигао у ваздух мост на Лиму.

У то време са непријатељем су на својим секторима водиле борбу IV санџачка и III пролетерска бригада. Два батаљона IV бригаде водила су борбе 27. априла против Прибојске четничке бригаде, делова Пљеваљске бригаде и око 150 Немаца, који су се налазили са четницима на положајима Премћана, Шејтан куле, Пушоњског Дола, Црног врха и Косанице. У тим борбама непријатељ је изгубио 5 људи, а 6 је рањено. Батаљони IV бригаде нису имали губитака. Заплењено је нешто пушчане муниције, 3 коња, 100 кг. хлеба и 5 џакова соли.

Истог дана друга два батаљона IV бригаде водила су борбу против Немаца и четника који су извршили испад из Пљевља према Косаници и напали на положаје Влаховићи—Црногорје. Борба је вођена од 10 до 14 часова, када је непријатељ одступио у правцу Пљеваља. У борби је погинуло 5 Немаца, а 15 је рањено, док батаљони IV бригаде нису имали губитака. Заплењено је 800 метака за шарац,

5 пуних шаржера од „машингевера“, 26 мина за тешки минобацач, 1 сигнални пиштољ са 10 метака и 3 товарна коња.

Први батаљон III бригаде водио је борбу 28. априла на положајима Биов грб—Бела трла са око 300 Немаца, шуц-полицајаца и милицајаца. Борба је почела око 11 часова нападом I. батаљона, који је изненадио непријатеља и он се брзо повукао са својих положаја у правцу Бродарева и Комарана. После протеривања непријатеља, I. батаљон се сместио у село Граб, а на положају код Биовог гроба оставио је мање предстражно одељење. Непријатељ је ово искористио, извршио контранапад и поново овладао положајем код Биовог гроба, пошто је добио појачање од Немаца, који су се налазили у Гојаковићима. Непријатељ је у тој борби имао преко 20 мртвих и рањених, а 7 је заробљено. Међу убијенима је био и један немачки официр, командант шуцполиције. Први батаљон је изгубио једног борца.

Ослобођењем Бијелог Поља VIII црногорска бригада је избила на просторију Кање—Добриње у правцу Бродарева, III пролетерска на положаје Граб—Биов гроб—Бела трла према Комарану и Бродареву, а IV санџачка бригада на Премћане—Пушоњски До—Косаницу—Влаховиће—Црноборје. Наређењем штаба 37. дивизије од 30. априла извршен је нови распоред јединица: VIII црногорска бригада упућена је на просторију Кичава—Граб са задатком да извиђа у правцу Комарана и затвори тај правац, III пролетерска на простор Стрмећица—Козице—Рачево—Горица, IV санџачка са деловима комбиноване бригаде да се задржи на заузетим положајима и да према ситуацији дејствује у гравцу Пљеваља. Два батаљона V пролетерске по наређењу штаба 3. дивизије упућена су низ Лим да смене VIII бригаду на простору Кање—Добриње. Остале снаге ове бригаде распоређене су на десну страну Лима у рејону Бијелог Поља. Два батаљона VII црногорске бригаде наређењем штаба 3. дивизије кренула су 30. априла изјутра уз Лим према Беранама. Њихов задатак је био да успут очисте села од четничких група и да учествују у ослобођењу Берана.

Тако су се офанзивне операције Немаца у заједници са разним оружаним квислиншким формација, после више од 20 дана непрекидних борби и контранапада снага народноослободилачке војске, завршиле потпуним неуспехом. Снаге 37. дивизије опет су заузеле оне положаје у Лимској долини на којима су биле када је непријатељ отпочео офанзиву у првој половини априла.

БОРБЕ У САНЦАКУ ОД МАЈА ДО ОКТОБРА 1944. ГОДИНЕ

Међународни празник рада — Први мај свечано је прослављен на слободној територији Санцака у знаку великих победа над непријатељем. Како су пред сам празник јединице народноослободилачке војске прогониле непријатеља низ Лимску долину, тако су се организације Комунистичке партије, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине Санцака, народноослободилачки одбори припремали да прославе Први мај и манифестују своју солидарност са радницима свих земаља у свету који су се борили против фашизма и фашистичких освајача. Уочи тога дана омладина и пионири палили су ватре по брдима, а борци на својим положајима. На сам дан 1. маја одржавани су манифестациони зоброви народа и војске. На њима су говорили чланови Обласног комитета КПЈ за Санцак, чланови среских комитета и представници других масовних организација, чланови штабова војних јединица и борци, чланови Извршног одбора и већници ЗАВНО Санцака, одборници народноослободилачких одбора. Тамо где су услови фронта дозвољавали, изведене су и параде војних јединица, а њихове културне групе изводиле су програме са рецитацијама, песмама и разним скечевима.

Неке јединице су морале да прославе 1. мај у борби, јер им непријатељ није дозвољавао да то учине на свечаности заједно са народом. Тако су четници око 4 часа 1. маја извршили напад са три колоне на Козице, где се налазио 2. батаљон III бригаде. Једна колона је напала чету пратећих оруђа и батаљонску комору уз Козичку реку. Успела је да заузме узвишено утврђење „Јеринин град“ и да на њему постави митраљезе. Други батаљон је успео да маневром својих чета протера све три четничке колоне у правцу Брезе и Вуковог Брда. Из батаљона су 3 погинула а 2 рањена. Међу погинулима се налазио и командир чете Периша Терзић. Четници су имали 6 мртвих и 14 рањених. Четници су запленили из батаљока коморе два неисправна пушкомитраљеза. Непријатељ је извршио напад и 2. маја у 2 часа на положаје Граб—Биов гроб—Црни врх, које је држала VIII црногорска бригада. У овоме нападу учествовали су Немци, недићевци, четкици и муслиманска милиција у јачини од око 1.000 људи. Непријатељ је у почетку потиснуо један батаљон ове бригаде. Али нешто касније извршен је противнапад и бочни напад у правцу Белих грла. Непријатељ је био принуђен да одступи у правцу Комарана и Бродарева.

Три батаљона III пролетерске бригаде извршила су по лошем и слабо видљивом времену 2. маја у 4 часа напад на Вуково Брдо, где се налазила Милешевска четничка бригада. Четници су били изненађени и нису имали времена да се снађу. Бежали су на све стране, али су наилазили на стрељачки строј, који је био постављен око њиховог логора у облику лука. Четници су у овој борби изгубили 82 човека, 30 је рањено, а 4 заробљено. Међу мртвима се налазио и заменик команданта бригаде поручник Јован Шарановић. Са бригадом је био заноћио и Павле Ђуришић. Од бораца III бригаде погинуо је један, а двојица су рањена. Заплењена су 2 пушкомитраљеза, више пушака, 1 парабелум, нешто муниције и 3 коња. Тога јутра делови III бригаде разбили су и један Пљеваљски четнички батаљон на Брези, који је тамо био заноћио.

Штаб 37. дивизије је издао наређење 2. маја да се изврши напад на непријатеља у Бродареву и ослободи ово место. У нападу су учествовали VIII црногорска бригада из састава 37. дивизије и два батаљона V црногорске бригаде из састава 3. дивизије. Трећа пролетерска бригада је добила задатак да избије на Камену Гору и одатле делује у два правца: правцем Хрта—Миљевићи—Велика Жупа и другим Скокуће—Јабука. Напад је извршен 2. маја увече и неке јединице су биле ушле у Бродарево изјутра 3. маја, али због тога што нису били заузети сви положаји око Бродарева и због интервенције Немаца са тенковима из Пријепоља, оне су се морале повући. Јединице V и VIII црногорске бригаде поново су нападе непријатеља ноћу између 4. и 5. маја и ослободиле га. Јединице III пролетерске бригаде су за то време успешно одбијале Немце који су покушавали да преко Велике Жупе продру у правцу Комарана, а делови VIII бригаде су онемогућавали продор непријатеља комуникацијом Пријепоље—Бродарево. У Бродареву је заплењено: 1 тенк, 1 оклопни аутомобил, 1 камион са противколским топом, два митраљеза са већом муницијом муниције, 2 немачка лака митраљеза „шарца“ са муницијом, 1 тешки минобацач и друга војничка опрема.

Почетком маја према 37. дивизији налазиле су се следеће непријатељске снаге: у Пријепољу и Пљевљима релативно мали немачки гарнизони. Немци су држали и доминирајуће положаје на комуникацији Пријепоље—Пљевља, као што су Јабука и Мијаиловица. На Јабуци се налазило око 400 немачких војника са тенковима и топовима. Око Пљевала су се налазили четници, и то Пљеваљска бригада, са 600 људи, делови разбијене Прибојске бригаде, са око 200 људи, делови разбијене Нововарошке бригаде, са око 120 људи, и Павле Ђуришић са око 200 људи. На простору Бобово—Мештровац—Челебићи—Фоча налазио се четнички

одред од 800 људи под командом Василија Бодигоре. Мањи број четника налазио се и у Великој Жупи. Поред ових снага, према 37. дивизији налазила се и муслиманска милиција са око 1.500 људи. Она је држала положаје на десној страни Лима према Бродареву и даље пиз реку према Великој Жупи, као и у неким селима на левој страни Лима поред комуникације Пријепоље—Пљевља.

У циљу заштите комуникације Пљевља—Пријепоље—Сјеница Немци су вршили честе испаде из Пријепоља и Пљеваља и заједно са квислиншким оружаним формацијама нападали јединице 37. дивизије. Приликом ових напада стално су употребљавали артиљерију, а често и авијацију. Одмах сутрадан после ослобођења Бродарева они су упутили авионе, који су бомбардовали ово место. Тога дана једна група од 150—200 Немаца, која се налазила на Јабуци, извршила је напад на положаје 3. батаљона III пролетерске бригаде у правцу Камене Горе. Пре напада непријатељ је тукао положаје батаљона артиљеријском ватром, а затим се у деловима пребацивао под заштитом јаке ватре из аутоматског оружја. Борци 3. батаљона сусачекали непријатеља и са блиског одстојања отворили ватру на њега, задржали га и вратили на његове полазне положаје.

Штаб III бригаде је 6. маја увече послао своја два батаљона у село Чадиње изнад Пријепоља, јер је био обавештен да је тамо заноћио Вук Калајитовић са својим четницима. Накнадно се сазнало да се и у Селашници налазе четници, па је напад усмерен у томе правцу. Напад на четнике извршен је око 23. часа, али четници су успели да се извуку без губитака. Батаљонима се предало без борбе 0 шуцполицајаца и 2 муслимана из милиције.

Непријатељ је 7 маја извршио напад на положаје III бригаде са три стране. Једна колона од 450 Немаца и по 25 четника и припадника муслиманске милиције извршила је напад на Камену Гору у 10 часова. Користећи се погодностима терена, непријатељ је успео да се приближи положајима 3. батаљона на јуришно одстојање. Јаком ватром из аутоматског оружја и јуришом уз употребу ручних бомби борци 3. батаљона су одбацили непријатеља назад. Он је обновио напад у 12 часова и успео је да под заштитом јаке артиљеријске и минобацачке ватре овлада положајима 3. батаљона и одмах је почео да се утврђује. Ту је и заноћио. Друга колона од око 150 Немаца и милицајаца напала је у 11 часова Обраде, где се налазио 4. батаљон. После борбе од пет часова овај батаљон је успео да одбије непријатеља. На положаје 2. батаљона III бригаде у селу Козице и на положаје 1. батаљона IV бригаде код Вуковог Брда и Брезе извршили су напад четници из правца Отиловића, али су одбачени. Штаб бригаде је пред вече искупио све батаљоне

и издао наређење да се изврши напад и непријатељ протера из Камене Горе. Напад је извршен 8. маја у 3,30 часова, али се непријатељ био утврдио. Он је тукао прилазе својим утврђеним положајима из 7 митраљеза „шараца“, неколико тешких и више лаких минобацача. Борбом прса у прса и ручним бомбама положаји су заузети у 5 часова. Тада је непријатељ почео да одступа, али код Сировог омара и Ђурђевих врхова се средио и покушао неколико пута да пређе у противнапад. Међутим, снажни притисак бораца III бригаде присилио га је да се повуче на Јабуку. У овој борби III бригада је претрпела тешке губитке, погинуло је 5, а рањено 28 бораца и руководиоца. Међу погинулима су се налазили командант I. батаљона Радомир Ракочевећ и заменик команданта истог батаљона Андрија Рвовић. У међувремену два батаљона III бригаде нападали су непријатеља на положајима Грачаница—Врања стена—Думљанско брдо—Скокуће и натерали су га на повлачење у правцу Пријепоља.

Три батаљона IV санџачке бригаде су 8. маја увече извршили напад на четничке положаје Љуће—Шумани—Зеница—Забрђе—Бедовак—Рабитље—Илино Брдо. Борба је почела око 23,30 часова са заштитним четничким одељењима на простору Шумани, Рабитље, Забрђе, затим је настављена са главним четничким снагама и вођена до 3 часа 9. маја, када су батаљони IV бригаде избили на Илино Брдо а четници се повукли у правцу Пљеваља. Помогнути од Немаца четници су касније извршили противнапад и повратили Илино Брдо. У тој борби четници су оставили на положајима 12 мртвих, док је из IV бригаде погинуо један борац, а двојица су рањена.

Наређењем пгтаба 3. давизије од 10. маја три батаљона V пролетерске бригаде добила су задатак да очисте од четника села на десној страни Лима од реке Бистрице до Бродарева, као и села Црвско, Гргаје, Гошево, Вишњево, а један батаљон да остане на простору Бродарево—Буковик. После чишћења, сва три батаљона V бригаде имала су да наступају према комуникацији Пријепоље—Сјеница, да постављају заседе на тој комуникацији и према ситуацији дејствују у правцу Сјенице. Два батаљона VII црногорске бригаде истим наређењем добила су задатак да са просторије Обров—Бистрица—Радојева глава затварају правац од Пештера, контролишу околну просторију и осигуравају мост на Лиму у Бијелом Пољу. Поред тога, имали су задатак и да прихвате батаљоне V бригаде у случају њиховог принудног повлачења са десне стране Лима.

Обласни комитет КПЈ за Санџак одлучио је у првој половини маја да се пошаље једна група партијских радника и бораца из милешевског и нововарошког среза на

десну страну Лима. Шихов задатак је био да политички делују у народу, да активирају и помогну рад политичких организација и народноослободилачких одбора и да организују партизанске гупе које ће вршити оружане акције и препаде на непријатеља. У договору са штабом 37. дивизије издвојен је и мањи број бораца за ове задатке. Група је половином маја упућена на десну страну Лима. Овој групи партијских радника и бораца служила су као база Лучице, Дивци, Седобро, Дренова, затим планина Златар и околна села: Радијевићи, Дрмановићи, Дражевићи и Бистрица.

Јаке непријатељске снаге вршиле су снажан притисак на 2. и 5. дивизију у Србији и оне су биле принуђене да се постепено повлаче у правцу слободне територије Санцака. Штаб II корпуса издао је наређење 3. и 37. дивизији половином маја да дејством својих јединица против непријатеља омогуће пребацивање ових дивизија на леву страну Лима. У том циљу јединице V пролетерске бригаде дејствовале су на комуникацији Пријепоље—Сјеница. Њена два батаљона су се налазила 16. маја на линији Сопотница—Огрљача—Дервента—Козомор—Караула, а један батаљон на просторији Мачковац—Јеленак затварајући правац од Сјенице. Непријатељ је држао Каћево и Кобиљу главу, као и све доминирајуће положаје на левој страни комуникације Пријепоље—Сјеница. О томе је штаб бригаде писмено обавестио штаб 2. дивизије.

Према наређењу штаба 37. дивизије III пролетерска бригада је ноћу између 18. и 19. маја пребацила своја два батаљона северно од комуникације Пријепоље—Пљевља са задатком да 19. маја увече изврше притисак на Пријепоље и Сељашницу општим правцем Барице—Столац. Друга два батаљона су вршила напад на Јабуку. Јединице VIII црногорске бригаде су те вечери извршиле напад на делу комуникације Миоска—Коловрат—Рикавци. Четврта санџачка бригада је ноћу између 18. и 19. маја извршила напад на четнике линијом Оморњаш—Зеничко брдо—Ђедовак—Виљак—Забрђе—Шумани—Подрогатац и на село Љуће. У борби је ликвидирано четничко упориште Љуће, које је и раније више пута нападано, али су четници успевали да га одбране због утврђених пољских ровова, које су још Италијани били изградили. Четници су у овој борби имали преко 20 мртвих и рањених. Из IV бригаде је погинула једна другарица, а 5 бораца је рањено.

Два батаљона и једна чета III бригаде са једним батаљоном IV бригаде напали су четнике у Отиловићима ноћу између 22. и 23. маја, док су три батаљона IV бригаде напали правцем Рабитље—Зеничко брдо—Ђедовак—Илино Брдо. Због кише и магле видљивост је била слаба и тешко се успостављала веза између појединих батаљона. Четници

су то искористили, па су без борбе и без губитака успели да побегну у правцу Пл>еваља.

Ове акције и борбе 37. дивизије и делова 3. дивизије омогућиле су пребацивање на слободну територију 2. и 5. дивизији. Према распореду штаба II корпуса 2. дивизија је била упућена на простор Беране—Андријевица, а 5. дивизија на просторију јужно од комуникације Пријепоље—Пљевља. Штабу 37. дивизије дат је распоред да са III и IV бригадом изврши покрет северно од ове комуникације линијом Пријепоље—Пљевља—Рудо—Прибој, са задатком да са те стране врши притисак на Пријепоље—Пљевља. Штаб корпуса је ^III црногорску бригаду ставио привремено под команду 3. дивизије, са задатком да дејствује на десној страни Лима у оквиру задатака 3. дивизије. Штаб 37. дивизије је упутио 25. маја III бригаду на просторију Лађани—Хоћевина—Шљиванско—Плијешевина, с тим да избаци јача извиђачка одељења у правцу Пљеваља и у правцу Брвенице и да испита да ли постоји мост преко Ћотине код Доње Брвенице, а IV бригаду на просторију Мељак—Попов До—Церовци да испита постоји ли мост у Градацу на Ћотини.

Чим су делови 37. дивизије стигли на нову просторију, непријатељ је покушао да их протера са те територије. Немци и четници су већ 28. маја напали на делове III пролетерске бригаде правцима Бјелово брдо и Лађани—Какмужи—Клачница. Тога дана око 7 часова 150 Немаца и 450 четника, подељени у две колоне, извршили су напад једном колоном од Бјеловог брда на положаје 3. и делимично 1. батаљона, а другим правцем Лађани—Какмужи—Клачница на положаје 4. батаљона. Наступање ових колона помогнуто је ватром из хаубице. Трећи батаљон је задржавао непријатеља, а једна чета 1. батаљона прешла је реку Володер и непријатеља напала бочно. Ова колона је одбачена у правцу Бјеловог брда. Друга колона, која је пошла положају код Клачнице, такође је одбијена. Њу су борци III бригаде гонили до села Лађана. После подне непријатељ се повукао у правцу Пљевал>а. Бригада је у тој борби имала 3 рањена, док су губици непријатеља остали непознати. После тога бригада је 31. маја извршила покрет правцима Бољанићи—Милаковци—Ритошићи—Бучје са задатком чишћења Крњаце, Бучја, Врбова и Ожеља од четника. Затим је 1. јуна извршила покрет правцем Ожељ—Забрдни Тоци—Корита и избила на линију Побјеник—Шаруље, са задатком да затвори правац Прибој—Пријепоље. У исто време IV бригада се кретала правцем Ђуровићи—Зорловићи—Буковик—Подасој—Доњи Крајчиновићи—Борак—Градина—Прибојска Голеша, са задатком да избије у правцу комуникације Прибој—Рудо.

Четврта бригада је 2. и 3. јуна водила борбе са четницима на положајима Устибар—Северин и око моста на Лиму код Рудог. Трећи батаљон ове бригаде разбио је и протерао у правцу Прибоја четничке групе које су држале положаје око Устибара. Батаљон је протерао и четничке групе из Миоча. Други батаљон, уз садејство 4. батаљона, водио је борбу са четницима 2. јуна на Мецеловом брду и у Баткосићима. После кратке борбе непријатељ је био приморан да бежи у правцу Рудог, док су неке групогце бежале према Златарима. Прогонећи четнике борци IV бригаде су стигли и до моста код Рудог. Непријатељ је прилаз мосту добро бранио. И поред борбе, која је трајала до 3,30 часова 3. јуна, борци IV бригаде нису успели да заузму мост и пређу преко њега на десну страну Лима. У тој борби батаљони IV бригаде су имали 4 погинула и 2 рањена. Четници су оставили на положајима 3 мртва и 9 рањених. Два батаљона IV и један батаљон III бригаде су покушавали 4. и 5. јуна да ослободе Рудо, али нису успели, јер се Лим није могао газити, а мост на Лиму код Рудог био је добро брањен.

У међувремену делови 3. дивизије и VIII црногорске бригаде водили су борбе против Немаца, четника, муслиманске милиције и Шиптара на десној страни Лима. Оне су неколико пута одбијале и одбиле јаче непријатељске нападе из правца Сјенице, који су били потпомагани артиљеријом и тенковима. У тим борбама непријатељ је претрпео осетне губитке у мртвима, рањеним и у материјалу. Бихор је потпуно очишћен од непријатељских снага. Овим борбама слободна територија је проширена и на десну страну Лима од Андријевице до непосредне околине Пријепоља. У ову територију је био укључен и део сјеничког среза.

Делови 181. немачке дивизије из Пљеваљског гарнизона, у јачини од око 800 војника, затим 5. пук шуцполиције, делови пука „Бранденбург“, 5. пук недићеваца, четници из Дринског корпуса, под командом капетана Драшковића и муслиманска милиција извршили су испад из Пљеваља 4. јуна увече и сукобили се у 23 часа са извиђачким одељењем IV бригаде 5. крајишке дивизије. Изјутра 5. јуна непријатељ је предузео напад и око 10 часова потиснуо лево крило бригаде и овладао косама северноод Влаховића. Истовремено је комуникацијом Пљевља—Косаница дошло на исту висину 70 моторних возила. У вези с тим непријатељским нападом на слободну територију, штаб II корпуса је издао наређење да 3. дивизија са својим деловима и VIII црногорском бригадом предузме систематско рушење пута Бродарево—Бијело Поље и затвори правце: Пријепоље—Бродарево—Бијело Поље и Сјеница—Бихор—Бијело Поље, а 37. дивизија са главним снагама III и IV бригаде да дејствује на комуникацији Пријепоље—Пљевља и мањим сна-

гама на комуникацији Рудо—Прибој—Пријеполје и да ухвати везу са 17. дивизијом западно од комуникације Пљевља—Чајниче. Штаб 37. дивизије оријентисао је III бригаду на просторију Прибојска Голеша—Добриловићи—Забрђњи Тоци, IV бригаду на простор Херцеговачких Голеша западно од комуникације Рудо—Пљевља. Једна десетина из 2. батаљона III бригаде упућена је у правцу Буковице са задатком да успостави везу са 17. дивизијом. Штаб 37. дивизије је наредио да бригаде одмах изврше покрет на одређене просторије, без обзира на умор бораца.

Немци су од Влаховића наставили да надиру у правцу Косанице и Таре. Они су 5. јуна пред вече успели да избију на десну обалу реке и да у току ноћи између 6. и 7. јуна пребаце на леву страну око 40 возила, на којима су изјутра продужили у правцу Његобуђе и Жабљака. У међувремену III и IV бригада су извршиле покрет усиљеним маршем, преbacиле се на леву страну Ћотине и 8. јуна избиле на простор Плијешевина—Вишњица, са задатком да дејствују на комуникацију Пљевља—Потпеће. До те акције, међутим, није дошло, јер се непријатељ под притиском јединица 5. и 17. дивизије вратио и 8. јуна повукао у Пљевља. На том походу непријатељ је оставио крваве трагове и пустош. Побио је 30 лица, углавном старца и деце, 12 лица ухватио и одвео са собом, опљачкао и попалио 12 села. Он је у тродневним борбама претрпео веће губитке, а заплењено је 4 митраљеза „шарца“, 50 пушака, 6 пиштоља, 4 тромблонске пушке са 90 бомби, 5 догледа, једна мала радиостаница, један пољски телефон, 40.000 метака, 50 ћебади и друга ратна опрема. Поред тога, уништено је 7 камиона.

Пошто се јужно од Пљеваља налазио већи број јединица народноослободилачке војске, штаб 37. дивизије наредио је да се III и IV бригада пребаце на комуникацију Пљевља—Чајниче. Према овоме наређењу III бригада је извршила покрет 9. јуна у поноћ, преbacила се преко Ћотине на десну страну код Брвенице и распоредила на простору Јакубов гроб—Бољанићи—Вис, са задатком да извиђа и затвара правац од Пљеваља и да организује обавеигтајну службу. Четврта бригада је кренула у исто време, прешла Ћотину код Градаца и распоредила се на простору Ковач—Чардак са задатком да извиђа и затвара правац Чајниче—Ковач. Поред тога, она је добила задатак да упути једно одељење бораца са обавештајним официром из батаљона у правцу Чајнича, Горажда и Фоче ради прикупљања података о непријатељу на тој територији.

Један немачки батаљон из СС дивизије „Принц Еуген“ и један батаљон из 181. дивизије, као и нешто недићеваца извршили су 11. јуна напад на положаје I бригаде 5. крајишке дивизије линијом Вуково Брдо—Козице—Црни врх—

Камена Гора—Скокуће. Јединице су уз садејство два батаљона X и једног батаљока VIII црногорске бригаде извршиле противнапад на непријатеља и разбиле га, те се на брзину повукао у Пљевља. У тој борби убијено је 95 Немаца и заробљена су 3 Италијана. Поред тога, у борби је убијено и 50 непријатељских коња. Заплењено је: 1 немачка застава, 2 тешка минобацача, 4 радиостанице, 20 коња са spremом, преко 15.000 метака, 150 мина за бацач, један гумени чамац и већа количина друге опреме.

Непријатељ је и 13. јуна извршио напад на положаје I крајишке и VIII црногорске бригаде и овладао положајима Скокуће—Винишко брдо—Врања стена—Крушево, а 14. јуна овладао је и Зечјом главом. На те положаје вршили су делови V црногорске бригаде противнападе ноћу између 14. и 15. јуна, али се непријатељ упорно бранио и на Зечјој глави задржао доминирајуће положаје. Непријатељ је 16. јуна почео да напушта Винишко брдо и Врању стену. За то време су наишли савезнички авиони, који су дејствовали на комуникацији Пријепоље—Сјеица. Међу Немцима је нагала забуна. Ову забуну су искористиле јединице 5. дивизије и V црногорске бригаде и тукле су непријатеља минобацачком и митраљеском ватром, наносећи му знатне губитке. Том приликом убијено је 30 непријатељских војника и 15 коња.

Делови 3. дивизије и VIII црногорска бригада водили су борбе на десној страни Лима од Бродарева уз Лим преко Бихора па до Пештера све до 23. јуна, када су ове јединице под свакодневним притиском јаким непријатељских снага биле принуђене да се повуку на леву страну Лима. Прелаз преко реке извршен је у Бијелом Пољу и код Бродарева. У тим борбама делови V пролетерске бригаде морали су рише пута да се пребацују на једну и на другу страну Лима, водећи непрекидне борбе и на једној и на другој страни реке.

У борбама од 3. до 22. јуна водила је упорне борбе и VIII црногорска бригада. У тим борбама су се истицали и појединци. Тако су се у борбама на положајима Думљанско брдо—Ковачевац и Скокуће 19. и 22. јуна истакли као митраљесци или бомбаша Петар Пижурица, водник Василије Вуксановић и командир чете Раде Вујичић. Они су својом храброшћу и пожртвовањем нанели непријатељу осетне губитке. У тим борбама VIII бригада је изгубила 12 људи, 30 је рањено, а 2 су нестала. Непријатељ је за то време претрпео губитке од око 170 које мртвих које рањених.

Јединице III и IV бригаде, после поновног преласка на десну страну реке Ћотине, оријентисале су се у правцу северно од Пљеваља, распоређујући се на простор између

Пљеваља, Прибоја и Пријепоља. Оне су од 15. до 21. јуна водиле свакодневне борбе са Немцима и четницима. Трећа бригада је 15. јуна извршила демонстративан напад на Пљевља и водила борбу на комуникацији Пљевља—Мијаиловица. Истовремено је и IV бригада извршила демонстративан напад на Пријепоље. Напади на Пљевља и Пријепоље вршени су ватром из тешких минобацача. А 17. јуна два батаљона и једна чета III пролетерске бригаде водили су жестоку борбу против Немаца и четника на Мијаиловици, а IV санџачка бригада је вршила притисак на Пријепоље. У борби на Мијаиловици убијено је 30 Немаца и 9 четника, затим су спаљена два камиона, а 4 су тешко оштећена. За време борбе водник Хасан Мусабеговић успео је да под непријатељском ватром притрчи и уђе у један камион, упали га и превезе у мртав угао. У камиону се налазило 10.000 метака и разне друге ствари. У току дана 19. и 20. јуна вођене су борбе на простору Мијаиловица—Црљеница, као и на простору између комуникације Јабука—Пријепоље—Лим, а 21. јуна једна заседа IV бригаде, постављена на комуникацији Прибој—Бистрица, сачекала је најлакше 14 немачких камиона из Прибоја. Ватром из аутоматског оружја заседа је уништила 2 камиона и нанела губитке непријатељу у мртвима и рањеним. Остали камиони су се вратили натраг у Прибој. За 7 дана борби из III и IV бригаде погинуло је 19 а рањено 35 бораца и руководиоца. Непријатељу је око 160 људи избачено из строја. За то време уништено је и онеспособљено 8 камиона, заплењено 10.000 метака за „шарац“ и 5.000 метака за машинке, 70 ручних бомби, 1 тромблон са 60 бомби, 5 резервних цеви за „шарац“ и друга војничка опрема. Штаб 37. дивизије је за то време успоставио везу са партијским радницима на десној страни Лима и са златарском партизанском групом, од које је добио податке о непријатељским снагама у Новој Вароши и о ситуацији у суседним срезovima Србије. Штаб дивизије је тада предложио штабу II корпуса да се на Златар партизанској групи упути једна радиостаница са потребним бројем стручног особља, како би штаб корпуса могао одржавати директну везу са партизанском групом и од ње примати извештаје о непријатељу не само са тог дела Санџака него и из Србије. Штаб дивизије је обавестио корпус да је партизанска група од свога доласка на Златар, крајем маја до тада, извршила против непријатеља на територији нововарошког среза неколико успешних акција.

Последњих дана јуна непријатељ на сектору Пљевља—Пријепоље није био активан, али су његове главне снаге у свом агресивном наступању већ биле пришле обали Лима са десне стране од Бијелог Поља до Бродарева. Оне су испитивале могућност општег напада на овом сектору

ради заузимања Бијелог Поља и Бродарева и преласка на леву страну реке. Тамо су делови 3. дивизије и VIII црногорска бригада, уз садејство делова 2. пролетерске дивизије, осујетили намере непријатеља. Да би се смањило притисак непријатеља на бјелопољски сектор, делови 5. крајишке дивизије и III пролетерска бригада, својим нападима на сектор Пљевља—Пријепоље, угрожавали су непријатеља. Јединице 5. дивизије су ноћу између 29. и 30. јуна извршиле напад на простору Јабукe, Коловрата и Миоске, а два батаљона III бригаде на простору Сељашница—Пријепоље.

Почетком јула према слободној територији у Санцаку налазиле су се следеће непријатељске снаге: немачки пук „Бранденбург“, један пук из СС дивизије „Принц Еуген“ и формације шуцполиције, затим муслиманска милиција из милешевског, бјелопољског и пљеваљског среза, као и разне оружане формације муслимана из штавичког сјеничкогидејевског среза и недићевске и четничке формације. Четници Драже Михаиловића налазили су се на простору Бистрица—Прибојска бања под командом капетана Рачића и један батаљон Вука Калајитовића, са укупно 400 људи, у Новој Варошци и у околним селима три батаљона четника Вука Калајитовића у јачини око 300 људи. На сектору Увац—Рудо налазиле су се Чајничка, Фочанска и Вишеградска четничка бригада. У самом Прибоју налазила се милиција са 300 људи, али је била слабо наоружана и врло слабе борбености.

Непријатељске снаге на десној страни Лима од Пријепоља до Рудог биле су неактивне. Оне су контролисале само извесне прелазе на Лиму. Штаб 37. дивизије је наредио 3. јула да III и IV бригада пређу на десну страну Лима са по три батаљона са задатком да ослободе Нову Варош и очисте терен до Прибојске бање. На левој страни Лима остављен је по један батаљон из обе бригаде, као и бригадне интендантуре и болнице. Од ових делова формирана је једна група, којој је за команданта одређен Данило Јауковић, заменик команданта III пролетерске бригаде. Батаљон III бригаде је добио задатак да са просторије Височица—Џурово држи заседу на комуникацији Пријепоље—Бистрица и врши извиђања у правцу комуникације Пријепоље—Јабукa, а батаљон IV бригаде да са просторије Маржићи—Рудина држи заседу на комуникацији Прибој—Бистрица и врши извиђања у правцу Прибоја, Рудог и Саставака. Команданту групе постављен је и посебан задатак да са батаљонима које је имао на расположењу обезбеди просторију Врбово—Бабине—Шербеговац—Барице—Џурово—Маржићи—Прибојска Голеша—Ожаљ. Ово је било потребно како ради обезбеђења болница и интендантура, тако и ради при-

хватања јединица Ш и IV бригаде, ако би биле принуђене да се под борбом повлаче са десне на леву страну Лима.

Трећа пролетерска бригада је прешла Лим са своја три батаљона ноћу између 3. и 4. јула испод села Избичња. По преласку реке и комуникације Пријепоље—Бистрица један батаљон је продужио уз Дренову, прешао у Бистрици преко комуникације Нова Варош—Бистрица и избио на брдо Китоњу, које се налази између Бистрице, Челица, Рутоша и Радоиње. Два друга батаљона су наступала правцем Дренова—Бијуково брдо—Међугорје—Дражевићи—Свијетњак, одакле је извршен напад на Нову Варош. Напад је извршен 4. јула у 6,40 часова. Четници су пружали јак отпор из бункера који су остали око вароши још из времена италијанске окупације. После упорне борбе непријатељ је одступио из Нове Вароши уз губитак 12 људи и са 23 рањена. Међу мртвима је био и Борисав Мирковић, заменик Вука Калациновића. Из Ш бригаде погинуо је политички комесар пратеће чете 4. батаљона, а 9 бораца је рањено.

Пребацивање IV санџачке бригаде са три батаљона извршено је испод села Калафата и код Читлука. Оно је отпочело 4. јула у 23 часа под жестоком борбом, јер су четници били поставили аутоматско оружје у непосредну близину газних места. Први батаљон Ш бригаде је, после протеривања четника из Соколове, требало да дејствује у леђа непријатељу, који је чувао прелазе на Лиму од Бистрице према Прибоју. Међутим, он се задржао на Гобатама, шаљући одатле IV бригади само везу. Због несавремености овог батаљона бригада је извршила прелаз преко реке под тежим условима. После неуног сата борбе IV бригада је успела да под заштитом ватре из аутоматског оружја, једног тешког и два лака минобацача, пребаци делове за успостављање мостобрана на десној страни Лима. Борци су газили реку одевени и обувени, носећи на леђима оружје, чак и аутоматско. Око 2 часа 5. јула јединице су овладале свим глогојима које је непријатељ држао на простору Бање. Бригада је наставила гоњење разбијених четника у правцу Кратова и Рутоша. Батаљон који је био остао на левој страни Лима вршио је 4. јула демонстративан напад на Прибој са положаја Црнузи.

Према накнадном наређењу штаба 37. дивизије, IV бригада је, заједно са 1. батаљоном Ш бригаде наступала у две колоне, гонећи четнике правцем Брезна—Рутоши—Радоиња—Вранеша—Каменица и правцем Разбојиште—Тиква—Нова Варош и даље Вилови—Акмачићи и Нова Варош—Дрмановићи—Радијевићи. Обе колоне су водиле борбу са четницима код Вилова и Дрмановића, разбиле их и протерале на десну страну Увца. Батаљон IV бригаде, који је био остао на левој страни Лима, напао је четнике 5. јула

изнад села Црнуза и протерао их на десну страну реке, а заседа је оштетила ватром из противтенковске пушке један немачки тенк на путу Прибој—Еистрица.

Врховни штаб је тих дана одредио 2. пролетеоску и 5. крајишку дивизију да изврше покрет преко Бихора, Пенггера и Метохије у правцу Ибра, да прсју реку и дејствују даље у Србији. Врховни штаб је одредио 17. дивизију да помогне покрет 2. и 5. дивизије до Рашке и до преласка преко Ибра. Како су се 5. и 17. дивизија налазиле на слободној територији Санцака, штаб II корпуса је наредио да 37. дивизија изврши њихово смењивање и обезбеди им покрет према Беранама. Због тога је штаб 37. дивизије издао наређење 5. јула III и IV бригади да се хитно пребаце са десне на леву страну Лима. Пребацавање је извршено у току 6. јула. Због наређења да се хитно пребаци, III бригада је оставила на Златару код златарске партизанске групе своје рањенике који нису могли да се крећу.

По преласку на леву страну Лима III бригада се распоредила северно од комуникације Пријепоље—Пљевља на простор Забрдњи Тоци—Шербетовац—Бабине, обезбеђујући покрет IV бригади за смену X бригаде 5. дивизије на простору Комена Гора—Скокуће. После тога III бригада је ноћу између 8. и 9. јула извршила покрет и сменила јединице 17. дивизије на простору Зекавице—Ошак—Хоћевина—Плијешевина. Тада је VIII црногорска бригада враћена у састав 37. дивизије, а V и VII црногорска бригада су добиле наређење да изврше покрет са територије Санцака у правцу Колашина.

Распоред јединица 37. дивизије 9. јула био је следећи: VIII црногорска бригада је одређена на простор Бродарево—Крушево—Својчево, са задатком да затвара правац Пријепоље—Бродарево и Јабука—Комарани; IV санџачка бригада на простор Камена Гора—Вуково Брдо, са задатком да затвара правац Јабука—Камена Гора, Мијаиловица—Вуково Брдо и да затвара и руши комуникацију Пљевља—Вруља, ради чега јој је био упућен и пионирски вод дивизије; III пролетерска бригада да затвори правце Пљевља—Косаница и Пљевља—Вруља, да руши обе ове комуникације и држи сталне заседе на њима.

Врховни штаб је наредио 1. пролетерској дивизији, која се налазила на простору Фоча—Чајниче, да изврши покрет у Санџак, а одатле да се пребаци преко Лима и Увца у западну Србију. У вези са наређењем Врховног штаба извршено је и померање јединица 37. дивизије. Штаб дивизије је издао наређење 20. јула да се III и IV бригада у току ноћи тога и следећег дана пребаце северно од комуникације Пријепоље—Пљевља, док је VIII црногорска бригада остала на својим ранијим положајима. Четврта бригада се

пребацила преко комуникације Пријепоље—Пљевља између Јабукe и Мијаиловице и распоредила се на простор Брашанско брдо—Ђурашићи—Тоци, са задатком да извиђа у правцу Лима и Прибоја и у правцу пута Пријепоље—Јабукa. Трећа бригада се пребацила на просторију Рамовина—Врбово—Обарде—Адровићи, са задатком да извиђа путеве Јабукa—Пљевља и Пљевља—Рудо.

Немци и четници су 22. јула, после извршене припреме артиљеријском ватром, извршили напад на положаје IV санџачке бригаде правцем Барице—Брашанско брдо—Бабине. Уз даље садејство артиљеријске и минобаџачке ватре и тенкова Немци су овладали Брашанским брдом и на њему се утврдили. Ископали су преко 200 ровова за 2, 3 и 4 војника. Четврта бригада је извршила напад на непријатеља ноћу између 24. и 25. јула. Око 8 часова 25. јула непријатељ је порушио ровове и кренуо дуж пута Доње и Горње Бабине. Пролазећи кроз Доње Бабине запалио је неколико кућа. На путу су га напали делови IV бригаде и нанели му губитке. Непријатељ је имао преко 20 мртвих и 30 рањених, а из IV бригаде су 2 погинула а 6 је рањено. Немци и четници су 26. јула извршили испад према положајима четвртог батаљона правцем Лесковац—Избичањ—Вис. Батаљон се морао повући на Вис пред надмоћнијим непријатељем. Увече је извршен напад са два батаљона и непријатељ је протеран са Избичња, изгубивши 5 војника. Из IV бригаде погинуо је један, двојица су рањена, а комесар чете 3. батаљона је касније подлегао ранама.

У међувремену и VIII црногорска бригада је водила борбе са Немцима, четницима и муслиманском милицијом на десној страни Лима код Бијелог Поља. Бригада је ноћу између 25. и 26. јула извршила напад на непријатеља правцем Обров—Градина—Крстац—Влах—Коса. Непријатељ је после упорне борбе био протеран са положаја Обров—Градина—Крстац, али се и даље задржао на положајима Коса—Влах. Напад на ове положаје је гоновљен ноћу између 26. и 27. јула и после краће али оштре борбе непријатељ се повукао у нeredу преко Бистрице. У овим борбама VIII бригада је изгубила 5 погинулих а рањено је 7, док је непријатељ имао 29 мртвих, заробљен је један Немац, а заплeњено један пушкомитраљез, 1 парабелум, 10 пушака, 20.000 метака, 10 коња и друга војничка опрема, као и нешто намирница.

Штаб дивизије је издао наређење 26. јула да се III бригада помери према Прибојским Голешима ради ликвидирања четничких група са простора Лим—Прибој и Прибојска Голеша—Црнуговићи—Рудо. Али су и јаче четничке снаге прелазиле на леву страну Лима од Рудог до Прибоја. Четничке бригаде: Качерска, Колубарска, Златиборска, Но-

воварошка и Прибојска прешле су Лим и извршиле напад на положаје 1. батаљона III бригаде. Четници су овладали Висом испред Прибојских Голеша, али се 1. батаљон цео дан задржао на положајима Прибојских Голеша. У току ноћи два батаљона III бригаде напалу су четнике и протерала их у правцу Прибоја и Рудог. Главнина четничких снага се задржала на линији Саставци—Устибар—Мокронози—Осовник, док су мањи делови прешли на десну страну Лима. У тој борби III бригада је изгубила 2 борца, а рањено је 12, док су четници имали 4 мртва, 16 рањених и 5 је заробљено, од којих и један санитетски поручник. Заплењено је 2 лака минобаца, 10 пушака, постоље и нишанске справе од тешког минобацача, нешто муниције, санитетски материјал, архива Рудничког четничког корпуса и неколико коња. Трећа бригада је 27. јула у 21 час извршила напад на четнике правцем Црнуговићи—Саставци—Устибар и даље према Рудом и правцем Осовник—Лим. Четници нису ни прихватили борбу, него су бежали пред наступањем јединица III бригаде и на брзину су се пребацивали преко Лима. У бежању су имали 6 мртвих, 22 рањена, а један је заробљен, док III бригада није имала губитака.

Према наређењу штаба 37. дивизије III бригада и два батаљона IV бригаде прешли су Лим према Прибојској бањи и Друглићима 30. јула увече. Трећа бригада је разбила четнике око Бање, затим је ликвидирала непријатеља у Прибоју и даље дејствовала правцем Црни врх—Рача—Штрпци, и према Рудом. Два батаљона IV бригаде, по преласку преко Лима код Друглића, гонила су четнике из Златиборске бригаде до Кратова, затим су се повратили на леву страну Лима 31. јула изјутра. Из села Пожегрмца IV бригада је истог дана по подне извршила покрет према Рудом. На десну страну Лима прешла је делом код села Миоча а делом низводно испод Рудог. После жестоке борбе јединице бригаде су ушле у Рудо. Четници су имали 7 мртвих, 5 рањених и 8 је заробљено, док је IV бригада имала 2 мртва и једног рањеног.

После ликвидације четника на простору Рудо—Прибој III бригада се распоредила у селима Бања—Брезна—Челице, а IV бригада на простор Рача—Црни врх—Рабреновац. Обе бригаде су 3. августа увече извршиле покрет: III бригада од Рутоша правцем Китоња—Дражевићи—Златар—Радијевићи—Комарани—Вилови, IV бригада из Кратова правцем Радоиња—Кокин Брод. Задатак ове бригаде био је да на левој страни Увца ликвидира непријатеља. Обе бригаде су извршиле задатак. Трећа бригада је 4. августа напала на положаје четника правцем Вилови—Акмачићи—Комарани—Увац. На тим положајима Вук Калајитовић је био искупио око 500 људи. Напад је извршен рано изјутра

и борба је трајала до 9,30 часова, када су четници почели да одступају у неред у према Увцу и даље у правцу Боже-тића и Штиткова на десној страни реке. Мртве и рањене остављали су на положајима; било је око 30 мртвих, 50 рањених, а 3 су заробљена. Из III бригаде рањена су 3 борца. Након тога је и бригада прешла на десну страну Увца и 8. августа очистила терен од четника на простору Боже-тића—Штитково—Трудово—Чемерница. Главнина четничких снага је одступила према Јавору и путу Ивањица—Сјеница. У међувремену борбе су водиле и јединице IV бригаде. Пошто су очистиле леву страну Увца од четника на простору Кокин Брод—Вранеша—Радоиња, два батаљона ове бригаде напали су 7. августа у 5 часова четнике на косама изнад села Рутоша, Брезана, Јелача, Бање до Црног врха. На овим положајима налазили су се четници IV јуришног корпуса, Рудничка, Ужичка, Златиборска и Рачанска бригада. У снажном налету и општој борби, која је трајала до 12 часова, батаљони IV санџачке бригаде успели су да разбију четнике и да их протерају преко Увца у правцу Белих Брда. Четници су изгубили 20 људи, већи број је рањен а један заробљен. Из IV бригаде рањена су 4 борца.

Јаке немачке снаге, потпомогнуте Бугарима, четницима и муслиманским квислиншким оружаним формацијама, предузеле су офанзиву правцем Беране—Андрејевица—Колашин, као и правцем Сјеница—Пријепоље—Јабучка—Пљевља. Јединице 1. пролетерске дивизије су већ 16. августа водиле борбе око Пљевља са једним пуком 7. СС дивизије „Принц Еутен“ и једним пуком „Бранденбург“, које су помагали Бугари, четници и муслиманска милиција.

Прва пролетерска дивизија приступила је извршењу задатка, који је раније добила од Врховног штаба, да пређе Лим и делује у бок и позадину непријатеља. Врховни штаб је наредио да овај покрет изврши и 37. дивизија и привремено ју је ставио под своју команду. Две бригаде ове дивизије већ су се налазиле на десној страни Лима. Али због снабдевања потребним материјалом и муницијом, као и ради обезбеђивања покрета 1. пролетерске дивизије, III и IV бригада су се према наређењу штаба 37. дивизије пребациле ноћу између 14. и 15. августа на леву страну Лима преко моста у Прибоју. По преласку преко реке III бригада се распоредила на просторију Градиберине—Касидоли—Прибојска Голеша—Добриловићи са задатком да контролише пут Бистрица—Прибој, затим извиђа у правцу Рудог и у правцу пута Пљевља—Рудо; IV бригада се сместила на простор Забрдњи Тоци—Црквени Тоци—Цурово—Маржићи, са задатком да затвара пут Пријепоље—

Прибој и правце од путева Пријепоље—Пљевља и Пљевља—Сутјеска, као и да врши извиђања у тим правцима.

Од нових бораца из бјелополског и пљеваљског среза формирана је 21. августа V санџачка бригада. То је била трећа бригада у којој су се налазили борци из Санџака. Она је приликом формирања имала 500 бораца, који су распоређени у 4 батаљона. У штаб бригаде су постављени: за команданта Данило Јауковић, за политичког комесара Живко Цуверовић, за заменика команданта Вукосав Бошковић, а за помоћника политичког комесара Јосиф Струњаш. Пета санџачка бригада је ушла у састав 37. дивизије.

Између 20. и 22. августа 37. дивизија се пребацила на десну страну Лима. Тада су и Немци почели да долазе из Пријепоља у Бистрицу. У току 21. августа стигло је 50 камиона са војницима и 7 тенкова. Они су посели бункере око Бистрице који су се тамо налазили још од раније и отпочели су да оправљају порушени мост на путу Пријепоље—Прибој. Део ових снага продужио је за Нову Варош. Када су Немци приметили да се на положајима Челице—Коса и Челице—Бистрица налазе делови III пролетерске бригаде, упутили су тамо једну своју јединицу од 150 војника, која је извршила напад на положаје 1. и 4. батаљона брзом паљбом из „шараца“. Батаљони III бригаде дочекали су их ватром из аутоматског оружја и одбацили на полазне положаје. Међу убијеним Немцима налазио се и један официр.

У току 22. и 23. августа III пролетерска и VIII црногорска бригада распоредиле су се на просторији Јабланица—Бело Брдо—Увац, а IV и V санџачка на простор између пута Бистрица—Кокин Брод и реке Увца, док са 23. августа 1. пролетерска дивизија пребацила на просторију Борова глава—Доброселица. Јединице VIII црногорске бригаде добиле су задатак да извиђају правцем Прибој—Вишеград и да руше пут од Увца према Добруну. Јединице III пролетерске бригаде извиђале су у правцу Семењева и на линији Вардошгге—Мокра Гора. Четврта санџачка бригада је затварала правац од комуникације Бистрица—Кокин Брод према Увцу и вршила извиђања у правцу Бање. Пета санџачка бригада је била смештена у Радоињи, где се налазила и дивизијска болница. Она је имала задатак да се, у случају јачег напада непријатеља на IV санџачку бригаду повуче на просторију северно од линије Увац—Сеништа—Негбина и да затвори правац од Кокиног Брода.

У току 25. и 26. августа на положаје VIII црногорске бригаде напао је један батаљон немачке дивизије „Принц Еутен“ и успео је да нешто потисне јединице ове бригаде. Пред мрак 25. августа VIII бригада је, уз садејство једног батаљона III пролетерске бригаде, извршила противнапад и протерала непријатеља према Белом Брду. У овој борби

јединице 37. дивизије изгубиле су 6 људи а 6 је рањено, док је непријатељу око 100 војника избачено из строја. Заплењено је: 1 противколски топ, 2 парабелума, 2 брдске кухиње, 15 мазги, 40 шаторских крила, 40 ћебади и друга спрема. Јединице IV санџачке бригаде на путу Бистрица—Нова Варош уништиле су 4 камиона и убиле 25 Немаца. Три батаљона III пролетерске бригаде порушила су неколико мостова, један део пруге и оштетила неколико тунела ноћу између 25. и 26. августа на прузи Мокра Гора—Вардиште.

Непријатељ је својим офанзивним операцијама био овладао свим комуникацијама на раније слободној територији Санџака. Он је успео да овлада и обавља саобраћај комуникацијом Пријепоље—Бистрица—Нова Варош—Кокин Брод—Ужице. Јединице 6. пролетерске дивизије су се налазиле око Челебића. Требало је да се и оне пребаце преко Лима и Увца у западну Србију. Штаб 1. пролетерске дивизије предложио је Врховном штабу да 6. дивизија крене правцем Ковач—Побјеник—Калафати—Рутоши. Требало је нападима на непријатеља онемогућити да се он супротстави јединицама дивизије приликом њиховог пребацивања преко Лима и Увца. У том циљу штаб 37. дивизије издао је наређење да се III и IV бригада поставе на просторији Чигота—Муртеница—Негбина—Радоиња—Рутоши са задатком да дејствују на комуникацији Бистрица—Нова Варош—Кокин Брод—Бела Река—Љубиш и да прихвате 6. дивизију при њеном прелазу преко Лима, а VIII црногорска бригада са просторије Горња и Доња Јабланица да дејствује према комуникацији Увац—Добрун и даље Добрун—Вардиште—Мокра Гора.

Прва пролетерска бригада је водила тешке борбе са Бугарима од Борове главе до Палисада. На Палисаду је крајем августа потпуно разбила бугарске снаге и делимично их уништила. Бугари су изгубили неколико стотина војника и официра. Остатак ове помоћне немачке војске побегао је у Ужице. Након тога I бригада је почетком септембра кренула даље у Србију. Њу је на положајима сменила 6. пролетерска дивизија. Врховни штаб је изузео VIII црногорску бригаду из састава 37. дивизије и уврстио је у састав 1. пролетерске дивизије. У саставу 37. дивизије остале су III пролетерска бригада (санџачка) и IV и V санџачка бригада. Од 26. до 31. августа III и IV бригада водиле су борбе на десној страни Увца, а затим и на левој око Нове Вароши. У току 26. и 27. августа јединице IV бригаде водиле су борбу против Немаца и четника на линији Негбина—Бурађа. У тој борби бригада је имала 2 мртва и 8 рањених.

Једна немачка моторизована колона продрла је комуникацијом од Ужица према Кокином Брду. Али је мост на реци Увцу порушен и Немци су морали да га оправљају.

Ради обезбеђивања комуникације немачки делови су се налазили на положајима око пута изнад Кокиног Брода са десне стране Увца. Три батаљона III пролетерске и један батаљон IV санџачке бригаде извршили су ноћу између 30. и 31. августа напад на немачке положаје на линији Ојковица—Бурађа. Напад је био брз и снажан, али се непријатељ супротставио нападу и дао јак отпор. На неким положајима борба је вођена прса у прса. После борбе од око један час непријатељ се повукао у правцу Амзића, Тикве и Нове Вароши. Јединице III и IV бригаде претрпеле су у тој борби веће губитке: погинула су 3 борца, а 26 је рањено. Непријатељ се после одступања на леву страну Увца утврђивао на положајима око Нове Вароши. Јединице III пролетерске бригаде извршиле су напад и на две немачке положаје. Борба је вођена 5. и ноћу између 5. и 6. септембра. Око поноћи јединице III бригаде приморале су непријатеља да се у нeredу повлачи из Нове Вароши у правцу Бистрице и у правцу Златара. У тој борби непријатељ је претрпео тешке губитке, а 10 Немаца је заробљено. Из III бригаде рањен је један борац. Заплењено је: 11 митраљеза, већи број пушака, 30.000 метака, 1 луксузна кола, 1 мотоцикл, 3 радиостанице, већа количина санитетског материјала по 150 нових шињела, шаторских крила, ћебади и ранаца са опремом, као и већа количина намирница.

После ослобођења Нове Вароши пгтаб 37. дивизије наредио је III и IV бригади да се хитно пребаце на просторију Мокра Гора—Вардиинге—Бело Брдо—Штрпци, где је требало да нападом на делове дивизије „Принц Еуген“ помогну продирање даље у Србију XII ударном корпусу. Овим наређењем V санџачка бригада била је распоређена: са два батаљона на просторију Негбина—Доброселица, са задатком да извиђа и затвара правац Нова Врош—Јасеново—Љубиш, као и да извиђа правац Чигота—Гостиље, а са друга два батаљона на простор Партизанске Воде—Палисад—Оштра коса, са задатком да извиђа и затвара правац Алин поток—Рожанство и Ужице. Поред тога, бригада је добила задатак да у Рибници организује примање материјала од савезника и да са командом места у Чајетини организује рушење пута Ужице—Чајетна.

По доласку на одређени простор, III и IV бригада су ноћу између 8. и 9. септембра извршиле напад на немачке положаје на линији Мокра Гора—Вардиште—Бело Брдо. У току борбе непријатељ је био потиснут са неких тачака, али се задржао на својим главним положајима. Врховни пгтаб је наређивао штабу дивизије да се 37. дивизија „енергично заложи на сектору Кремна—Вардиште“, како би се ослободио XII корпус напада делова дивизије „Принц Еуген“. У даљим борбама до 12. септембра обе бригаде су на

овоме сектору задржавале непријатеља, наносећи му велике губитке у мртвима и рањеним. Поред тога убојено је и 8 непријатељских моторних возила. У овим борбама III бригада је имала 6 погинулих и 13 рањених, док је IV бригада имала 9 избачених из строја.

Почетком септембра V пролетерска бригада поново је била оријентисана у правцу Санцака. Њени делови су 9. септембра истерали муслиманску милицију и четнике из Бијелог Поља, а 10. септембра цела бригада је била распоређена на бјелопољски сектор са задатком да затвара правац од Бродарева и од Шаховића, хао и да чисти терен. Три батаљона ове бригаде извршили су напад на непријатеља у Мојковцу 13. септембра. Тамо се налазило око 400 четника, 50 италијанских фашиста и нешто Немаца. Непријатељ је протеран уз губитке од 15 мртвих, 12 рањених и 7 заробљених. Заплењено је 1 тешки минобацач, 2 пушкомитраљеза, нешто муниције, 8 коња и друге ствари. После тога бригада је упућена правцем Колашин—Матешево, а VII црногорска је распоређена на простор Обров—Поткрајци—Црно брдо—Бања Село са задатком да контролише десну обалу Лима и затвара правац од Бродарева и од планине Лисе. Бригада је добила наређење да 14. септембра изврши покрет у правцу Андријевице.

До краја септембра III и IV бригада дејствовале су на десној страни Увца, пребацивале су се са сектора на сектор и свакодневно нападале на непријатеља или одбијале његове нападе, рушиле комуникације и помагале оснивање народноослободилачких одбора на ослобођеној територији. За то време V санџачка бригада била је распоређена делом на десној а делом на левој страни Увца. Два батаљона ове бригаде су водила борбу против четника на прилазима Пријепоља и по улицама овога града ноћу између 19. и 20. септембра али град није ослобођен. Батаљони V бригаде су се морали повући са губицима од једног погинулог и двојице рањених. Тешко је био рањен командант бригаде Данило Јауковић.

Крајем септембра штаб 37. дивизије упутио је III и V бригаду у правцу Лима ради ослобођења Санцака. У исто време је и штаб 3. дивизије упутио VII црногорску бригаду правцем Бијело Поље—Пријепоље—Пљевља. Трећа пролетерска бригада је заједно са два батаљона V санџачке бригаде водила борбу са четницима 29. септембра на простору Пријепоље—Душманићи—Градина—Барице—Селашница. У овој борби ослобођено је Пријепоље и протерани четници са територије Душманића, Градине, Барица, Селашнице, Савиног Лакта и Јабукe. Непријатељ је претрпео знатне губитке у мртвима и рањенима. Поред тога заробљено је 8 четника. Заплењено је 1 пушкомитраљез, 20 пу-

шака, 3 гашггоља, 10.000 метака и извесна количина минобацачке муниције. Након тога III бригада је наставила покрет у правцу Пл>еваља. У Пљевљима су се налазили четници из пљеваљског среза и четници под командом Вука Калајитовића у јачини од око 2.000 људи. Напад на Пљевља вршила су три батаљона III бригаде са три стране. Борба је отпочела изјутра 1. октобра. После двочасовне борбе јединице III пролетерске бригаде разбиле су четнике и овладале градом. Четници су одступали правцем Готовуша—Југоштица. Штаб III бригаде је одредио један батаљон да гони непријатеља, један батаљон је смештен у Црњеници а један у Пљевљима. Штаб 3. дивизије такође је био наредио VII црногорској бригади да изврши напад и ослободи Пљевља. У покрету од Шаховића према Пљевљима бригада се задржала у Вруљи неколико часова, где је штаб израдио план за напад на град. Према добивеном распореду батаљони су пошли у 24 часа 30. септембра на извршење задатка. И када су стигли на полазне положаје за напад били су обавештени да је град ослобођен.

У Пљевљима и његовој најближој околини одмориле су се обе бригаде и извршено је прање рубља, чишћење и крпљење одеће и обуће. Пошто су се четници били груписали на простору Бољанићи—Метаљка—Чајниче—Горажде, споразумно је одлучено да се у томе правцу пошаљу два батаљона VII бригаде, који су пошли на извршење задатка 6. октобра изјутра. Они су гонили четнике све до Горажда. Четници су напуштали Горажде и кретали се према Вишеграду. Штаб 37. дивизије издао је наређење да се два батаљона III бригаде најхитније пребаце у правцу Вишеграда. Први и 3. батаљон, на челу са командантом бригаде Халилом Хаџимуртезићем и комесаром Данилом Кнежевићем, усиљеним маршом стигли су до Вишеграда рано изјутра 9. октобра, упали су у град и уништили изненађену посаду од око 200 четника. Затим је затечено на спавању неколико стотина младића и девојака чланова четничке равногорске омладине, као и један број угледних четничких првака из Санцака.

По заузимању железничке станице зазвонио је телефон и јавио се командант бригаде Халил Хаџимуртезић као шеф станице. Хаџимуртезић је сазнао да су једном композицијом пошли из Горажда за Вишеград четници под командом Вука Калајитовића. Командант и политички комесар III пролетерске бригаде издали су потребна наређења. Делови ове бригаде су се распоређивали да дочекају композицију воза са четницима. Али четници су пре уласка у Вишеград приметили борце са партизанским калама, зауставили су воз, искакали из вагона и заузимали заклоне. Борци III бригаде су отворили ватру из аутоматског оружја и из-

решетали вагоне. У краткој борби четници су скоро потпуно уништени. Убијено је 265, а један број се подавио у набујалој Дрини, 80 је заробљено. Бекством се спасао само мањи број, међу којима је био и рањени Вук Калајитовић. Од бораца III бригаде погинуло је 7, а рањено 8. Заплењено је или у току борбе уништено скоро целокупно наоружање ове четничке формације. Заплењено је 17 аутоматских оруђа, 4 тешка минобачача, велики број пушака, већа количина муниције, комора са 65 коња и друга разна опрема. Заробљена је и једна екипа лекара, од којих су тројица били из Беотрада и један Италијан.

Ликвидација ове групе санџачких четника имала је великог значаја за даље борбе и ослобођење Санџака. Од тада се више санџачки четници нису појављивали као веће оружане формације нити се помиње Калајитова војска. Делови III бригаде су се после ове велике и значајне акције у Вишеграду поново вратили у Пљевља.

С обзиром на развој борбе и задатке који су стајали пред организацијама Комунистичке партије Санџака и другим антифашистичким организацијама, као и народнослободилачким органима, штаб 37. дивизије својом одлуком од 9. октобра формирао је три санџачка одреда и то: I санџачки одред са два батаљона од по 70 људи за територију пљезаљског и бјелопољског среза, II санџачки одред са два батаљона од по 50 људи за милешевски и нововарошки срез и један батаљон од 60 људи за прибојски срез, III санџачки одред за сјенички, штавички и дежевски срез. До тада је био формиран батаљон само у сјеничком срезу. Задаци одреда су били да врше чишћење својих територија од четничких груписа, као и да буду на помоћи народнослободилачким одборима и да помажу команде места у вршњу мобилизације нових бораца.

Према наређењу Врховног штаба имала се спровести мобилизација људства од 18. до 25. година на целој слободној територији. При свакој команди места биле су формиране мобилизационе комисије. Оне који су били проглашени способним комисије су упућивале у одредске јединице, а одатле су распоређивани у поједине бригаде 37. дивизије. Штабови санџачких одреда су били под командом штаба 37. дивизије.

Два батаљона VII црногорске бригаде, који су прогнали четнике до Горажда, вратили су се у рејон Пљеваља 10. августа. Тада се штаб 37. дивизије споразумео са штабом VII бригаде да се у правцу Сјенице пошаљу три батаљона VII бригаде и по два батаљона III и V бригаде. Ове јединице су овладале околним селима 14. октобра до мрака. Напад на Сјекицу почео је исто вече око 22 часа. У нападу су учествовала два батаљона из III, два из V и два из

VII бригаде. Они су успели да истепају непријатеља до 1 час 15. октобра и овладају целом вароши. Милиција и четници су одступили у правцу Дуге Пољане.

Тих дана Врховни штаб је обавештавао да је „пресечена одступница немачким трупима са југа преко Србије на север“ и да им остаје једина могућност да се пробијају преко Краљева за Вишеград, а из Метохије и Албаније преко Санцака према Сарајеву и из Албаније и Црне Горе приморском комуникацијом према Далмацији. У вези с тим Врховни штаб је наређивао да се комуникације на овим правцима што солидније руше, на чему „ангажовати све становништво и све расположиве снаге“. Штаб 37. дивизије својим наређењем од 15. октобра формирао је групу бригада, у коју су ушле IV и V санцачка. За команданта групе био је одређен Чедо Друловић. Ова група бригаде је дејствовала на простору Јавор—Ивањица—Пожега—Ужице—Мокра Гора—Златибор. Два батаљона III пролетерске бригаде остала су на простору Сјеница—Бабињача са задатком да пруже помоћ при успостављању народне власти и мобилизацији људства за војне јединице. Друга два батаљона су распоређени: један на Бело Брдо, са задатком да једну десетину упуту у Прибој, а други у Пљевља као посадни, са задатком да једну чету истури у Бољаниће ради извиђања у правцу Чајничка и Рудог, а један вод на Јабуку. Јединице VII црногорске бригаде распоређене су на простор Штавал—Драгојловићи—Читлук са задатком да разбијају непријатељске снаге на Пештеру и затварају правац Нови Пазар—Сјеница. За рушење путева биле су предузете све мере.

ДЕЛАТНОСТ ДРУШТВЕНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОРГАНА ДО ОСЛОБОЂЕЊА САНЦАКА

Упоредо са сталним борбама јединица народноослободилачке војске у Санцаку од априла 1944. године до његовог ослобођења, на ослобођеној а и на неослобођеној територији развијала се активност организације Комунистичке партије Санцака и осталих антифашистичких организација, народноослободилачких одбора, команди подручја и команди места. Повезивањем рада у позадини са фронтом и борбом јединица народноослободилачке војске све више се сливао народ Санцака у општи фронт борбе против окупатора и његових гмогагача.

За време офанзивних операција непријатеља на слободну територију Санцака у току априла све што је у позадини радило за народкоослободилачку борбу, а било

способно, ступало је у војне јединице да се с пушком у руци одупре насртају немачких трупа и домаћих издајника. Од породица учесника у народноослободилачкој борби остао је код куће само један део жена са децом и изнемогли старци. Чак су и деца трчала за јединицама тражећи да и она учествују у борби. А мало одраслију децу нико није ни могао вратити натраг.

Приликом одетупања непријатеља испред снага народноослободилачке војске, са њим је побегао и већи број породица, нарочито из бродаревске и комаранске општине. Села Баре и Гостун у бродаревској општини остала су без становника. У Гостуну је остао само део једне породице. То су биле већином муслиманске породице, које је милиција повукла са собом на десну страну Лима. И четници су успели да из комаранске општине повуку неколико српских породица. Већи број ових породица побегао је због тога што је непријатељ протурао вести о доласку неких нових партизанских јединица из Црне Горе које убијају све муслимане. Поред тога, истакнути сарадници окупатора стављали су до знања становницима да су на страни комуниста сви они који остану и претили су им одмаздом када се буду вратили заједно са Немцима.

У напуштене домове упадале су извесне групе жена и деце из суседних села и пљачкале преостале ствари још док су јединице народноослободилачке војске биле заузете борбом. Обласни комитет КПЈ за Санцак и Извршни одбор ЗАВНО Санцака упутили су у бродаревску и комаранску општину своје чланове и један број политичких активиста и ранијих одборника из милешевског и новозарошког среза да помогну при успостављању реда и народноослободилачке власти.

Рад другова на територији комаранске и бродаревске општине допринео је сређивању прилика и завођењу реда. Одбегле породице брзо су се почеле враћати у своја села. Породице које су се задржале у селима поред Лима на његовој десној страни све су се вратиле натраг. Касније су тражиле да се врате и оне породице које су отпремљене даље према Сјеници и Пештеру. Већи број и тих породица успео је да се врати. Повратак оних породица које су биле најдаље према Пештеру омело је поновно надирање непријатеља на слободну територију.

У вези са успостављањем народне власти у почетку је било тешкоћа у ове две општине, док су команде места одмах успостављене. Пошто се у почетку нису могли бирати народноослободилачки одбори, именовани су поверегаици за отправљање најнужнијих послова, али је и то именоване вршено на састанцима жена и стараца који су остали код својих кућа.

Са остале ослобођене територије један број присилно мобилисаних људи у четнике напуштао је шихове редове и враћао сесвојим кућама, други су се по групама скривали по шулги око својих села. Потерна одељења су хватала ове људе и предавала их командама места и даље командама подручја. Приликом њиховог спровођења војним позадинским установама дешавали су се и груби испади појединаца према људима или испади према онима који су се вратили својим кућама. Ови појединци су своје поступке правдали тиме што су се четници грубо понашали према њиховим породицама и малтретирали их. Обласни комитет КПЈ за Санцак најоштрије је скренуо пажњу среским комитетима на овакве поступке, туђе духу народноослободилачке борбе. Он је у мају упутио писмо среским комитетима, у коме је наглашена потреба да срески комитети пруже свестрану помоћ основним партијским јединицама, као и да се пружи помоћ у раду народноослободилачким одборима. Наглашено је да комунисти који раде у одборима треба да схвате да је тај рад један од њихових најважнијих партијских задатака. У вези поступка према људима који су били у четницима или су ухваћени као четници Обласни комитет је упозоравао среске комитете да по сваку цену спрече појединце да врше личне освете над људима, јер они могу да одговарају само пред народноослободилачким органима за злочине које су извршили према народу. Нарочито је скренута пажња да туча у народноослободилачким установама није дозвољена и да ће се строго кажњавати комунисти одговорни за то.

Извршни одбор ЗАВНО Санцака упутио је 10. маја проглас народу, у коме је указао Србима и муслиманима на издајничку улогу четничких команданата Павла Ђуришића, Вука Калајитовића, Радомана Раилића и других, као и команданата муслиманске милиције, који су завели један број људи и повели их у борбу против народноослободилачке војске заједно са хитлеровским окупаторским трупама. У прогласу је указано на значај разбијања непријатеља код Мојковца и поновног ослобођења једног дела Санцака, о сталном порасту и јачању народноослободилачке војске и о успесима савезничких армија. На крају прогласа је стајало:

„Извршни одбор Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака позива у овим одлучним и последњим бојевима све Србе и муслимане Санцака да приступе народноослободилачком покрету и да својим учешћем допринесу што бржем ослобођењу наше земље испод туђинског јарма. Свако

оклевања и шпекулисање значи данас издају народа и његове будућности.

Вас који сте силом или преваром напустили своје домове и далас патите препупггени на милост и немилост судбини, Извршни одбор, позива да се вратите на своја огњишта и продужите рад на добро своје и свога народа. Вас који живите у окупирашгм градовима опомињемо да сваког часа ваш град може бомбардовати савезничка авијација. Не радите за окупатора, прелазите на ослобођену територију".

Током маја Извршни одбор ЗАВНО Санџака издао је проглас „муслиманима Санџака", у коме се позива муслиманско становшггво да не помаже окупатора, како и оно не би пропало заједно са њим. У прогласу се даље говори о великом броју муслимана, који се налазе у редовима бораца народноослободилачке војске. Затим је указано на чињеницу да без партизана не би више уогпте било муслиманско становништва ни у Босни нити у Санџаку. На крају се позивају муслимани Санџака да свим силама помогну народноослободилачку војску, „која се бори за слободу и равноправност Срба и муслимана, за слободу Санџака у слободној демократској федеративној Југославији".

Интендант неких јединица вршили су неправилности приликом прибављања намирница за исхрану. Чланови Извршног одбора ЗАВНО Санџака, обилазећи терене, констатовали су ове неправилности и достављали их штабовима 3. и 37. дивизије, тражећи да се издају потребна наређења штабовима појединих јединица да без одлагања обезбеде поштовање ранијих наредби о снабдевању војске животним намирницама, као и о вршењу конфискација.

У поново ослобођеним општинама и скоро у свим селима одржавани су у првој половики маја зборови и конференције, на којима је говорено о непријатељској офанзиви у априлу, а нарочито је подвлачена улога домаћих издајника, који су упоредо са немачким трупима или као њихова претходница водили борбу против јединица народноослободилачке војске. Говорено је о великом значају слома те непријатељске офанзиве и даљој борби за коначно ослобођење Санџака. Народ је упознат и са ситуацијом на фронтима савезничких армија, а посебно на фронту Црвене армије. Зборови и конференције су на крају протекли у договорима како да се настави убрзано обављање пролетње сетве. На брдским теренима је мало њива засејано

¹ У сачуваном писму штабу 3. и 37. дивизије, које је упутио члан Извршног одбора ЗАВНО Санџака Јакша Богдановић наводи се 11 случајева неправилних поступака, почињених у кањској општини

и зато што је тамо била веома мало или нимало обављена јесења сетва, а у току целог априла није се могло ништа посејати због непријателске офанзиве. Сетва је обављана све до јуна, а понегде и прве половине јуна. Тако је на брдским теренима у пролетњој сетви засејано 60—70% њива. Народноослободилачки одбори су додељивали семе оним породицама које га нису имале, и то сиромашним бесплатно, а другима на позајмицу до нове жетве. Сиромашним породицама пружана је помоћ и у сену, затим у радној снази и сточној запрези. Према сачуваним подацима, у општинама премђанској, косаничкој и матарушкој дато је бесплатно сиромашним породицама 4.491 кг жита за семе и 1.623 кг на позајмицу.

У погледу исхране биле су наступиле озбиљне тешкоће. Народ је намирницама снабдевао велики број војних јединица од јесени 1943. до пролећа 1944. године. Непријатељ је у априлу опљачкао и уништио један део жита и стоке. Због насталих тешкоћа у снабдевању храном интенданци неких војних јединица вршили су неправилне реквизиције и конфискације. Народноослободилачки одбори су имали велике тешкоће у том погледу. Требало је снабдевати војску која се налазила на слободној територији бар житом и месом, а сам народ је почео да гладује. Поред тога, половином маја јављено је да јединице народноослободилачке војске у јужном делу Црне Горе гладују. Сви фактори народноослободилачке борбе у Санцаку и овога пута су предузели акцију широких размера да се прикупи жито и стока за ове јединице. Чланови Обласног комитета КПЈ за Санцак, чланови среских комитета и сви активисти других антифашистичких организација, чланови Извршног одбора ЗАВНО Санцака и одборници народноослободилачких одбора били су мобилисани за ову акцију. Из сачуваног текста писма, које је испред Извршног одбора ЗАВНО Санцака било упућено Селму Хашимбеговићу види се сва озбиљност са којом се приступило овоме задатку. У писму се каже:

„Према аутентичним подацима наше јужне јединице (око пет бригада) налазе се у врло тешком положају у погледу исхране, јер хлеба уопште не добивају. У интересу народноослободилачке борбе, осигуравши са храном породице за два месеца у жупнијим крајевима и два и по у планинским, цео вишак жита... треба реквирирати од власника како на ослобођеној територији где постоје наше народноослободилачке власти, тако и на оној територији, коју је наша војска ослободила а још не постоје народноослободилачки одбори. Жито ће се употребити прво за исхрану војних

јединица а тек на другом месту, уколико бисмо имали, за исхрану сиромашних породица ...

Са оваквим ставом морају бити сагласни све позадинске војне власти и народноослободилачки одбори, јер другога излаза немамо до нове жетве. Зато скрени пажњу свим одговорним друговима да се овога става придржавају и да га савесно спроводе..."

Поново су одржаване конференције по селима и заеоцима. Када је објашњена ситуација, народ се свуда одазивао апелу. Мајке су брале зеље и кувале га својој деци, а давале су последње торбице жита за народноослободилачку војску. Сакупљено је неколико десетина товара жита и отпремљено јединицама које су оскудевале у храни. У исто време окупаторски срески начелник у Пљевљима Миловић пише распис председницима огаптина које су биле под контролом окупатора у коме каже:

„Дешавају се често случајеви да комунисти упадају у поједина удаљена села од Пљеваља и одузимају стоку у циљу своје исхране. Да би се стока грађанима сачувала, а онемогућила исхрана партизана, наређује се председнику да нареди свим власницима стоке из оних села која нису заштићена, тј. у којима би партизани могли одузимати стоку, да сви своју стоку, како националисти тако и партизански грађани, потерају у близину Пљеваља.

Ово се има одмах извршити сходно наређењу немачке команде места. Ко не поступи по овом наређењу нека председник предочи свакоме да ће бити најстрожије кажњен".

У хлебу се оскудевало све док у лимској долини око Бијелог Поља и Бродарева није почела жетва. У јуну су формиране посебне комисије, којима је стављено у задатак да на свом рејону прегледају свако домаћинство и утврде колико се жита од сваког од њих може реквирирати за исхрану војних јединица. О овом питању пљеваљски Срески народноослободилачки одбор одржао је проширен пленарни састанак у селу Варинама 24. јуна. На састанку је поднесен и извештај колико су општине до тада дале намирница за исхрану и какве су могућности у погледу даљег снабдевања. Пет општина овог среза, од којих су две само делимично биле слободне, дало је од 13. маја до 18. јуна 23,386 кг жита и 49.990 кг mesa за исхрану војних јединица. На састанку је констатовано да је снабдевање месом још могућно, али су велике тешкоће у погледу снабдевања житом. Изнет је и један податак који је говорио о тим тешкоћама. У прем-

ћанској и косаничкој општини било је тада 894 домаћинства са 5.546 становника и још свега 12.126 кг жита, и то већином зоби. Седам општина бјелопољског среза дало је у мају и јуну за исхрану јединица народноослободилачке војске 159.750 кг меса и 21.000 кг жита, не рачунајући жито које је дато у мају за јединице на југу Црне Горе. Овај срез је ванредном реквизицијом с краја јуна и почетка јула дао још 10.000 кг жита.

Пољопривредне радове су обављале организовано радне чете и батаљони. Тако је окопан кукуруз и кромпир, тако је извршена косидба ливада и жетва жита. У лимској долини пшеница се жњела у јулу и почетком августа. За тај посао је ангажован не само велики број омладине него и старијих. Окопавање и жетву су углавном обављале омладинке и жене, а косили су ливаде старији људи, док су млађи мушкарци били мобилисани у војне јединице. Мобилизацију за ове радове вршили су народноослободилачки одбори, коју су потпомагале антифашистичке организације: Јединствени народноослободилачки фронт, Антифашистички фронт жена и Уједињени савез антифашистичке омладине Санцака. Извршни одбор ЗАВНО Санцака активно је радио на организовању ових радова. Он је још 24. јуна одржао седницу на којој је расправљао о снабдевању војних јединица потребним намирницама и донео одлуку о ванредној реквизицији жита. Ово је од маја била друга ванредна одлука о реквизицији жита. Затим је донета одлука о помоћи сиромашним породицама на слободној територији и одређене су мере за заштиту здравља народа. Донета је одлука да се организује прикупљање статистичких података о доприносу народа Санцака народноослободилачкој борби и о злочинима окупатора и домаћих издајника. За ове податке били су установљени одређени формулари. На седници је даље расправљано о збирању летине као једном од најважнијих задатака. У вези са свим горњим питањима дата су упутства среским народноослободилачким одборима, а посебно упутства о припремама за збирање летине. У писму Извршног одбора од 26. јула између осталог је стајало и следеће:

„Жетва је прспела. Њој треба поклонити пуну пажњу. Да ли ће жетва бити наша или не, од тога зависи и наша победа над окупатором и његовим слугама... Народ треба упућивати како да спасе жетву и у томе му помоћи. Сено треба зденути тамо где би било скривено од очију окупатора у први моменат...

Народноослободилачки одбори морају се постарати да путем обраде напуштених имања и прикупљених прилога накупе резерве у народноослободила-

чке фондове. Те се резерве не морају магационирати на једном месту ...

На нашој територији постоји већи број напуштених имана. Она су напуштена било да су породице истребљене од стране окупатора и издајника нашег народа, било да су интерниране или присиљене да се одселе, било да су отишле својевољно у табор окупатора. Сва ова имања потпадају под надзор и управу народноослободилачких одбора, који се морају поставити да буду обрађена.

Што се тиче алата за обраду, у њима се оскудева, зато је потребно извршити организацију и расподелу алата путем позајмица, како би се послови обавили на време...

За све ове послове потребно је извршити мобилизацију народа преко омладинских и женских антифашистичких организација, јер је за савлађивање ових послова потребна велика радна снага. Свако село треба да образује радне чете, а општине радне батаљоне, у које ће бити организована радна снага и мушка и женска од 14 година па навише према способности. Но старији преко 60 година не улазе у обзир, сем ако се добровољно јаве, али у том случају дати им према старости одговарајуће лакше послове. Жене које су у другом стању преко шест месеци долазе у обзир само за лакше послове, а жене које доје децу за оне послове који не изискују удаљеност од деце до једне године старости детета".

Поред ових упутстава, сви чланови извршног одбора помагали су на терену општинским и месним народноослободилачким одборима при организовању радних чета и батаљона. Они су са радним јединицама одлазили и на радне акције, где су помагали при организовању радова. Поред тога, они су члановима ових радних јединица одржавали и предавања о значају њиховог рада за народноослободилачку борбу.

Због непријатељског притиска на слободну територију журило се са жетвом и вршидбом пшенице. За обављање жетве и вршидбе ангажовано је више радних чета и батаљона, који су радили и дању и ноћу. Око Бродарева жетва се морала обављати само ноћу због близине непријатеља са десне стране Лима, док се око Бијелог Поља могла обављати и дању. Јединице народноослободилачке војске чврсто су држале своје положаје и штитиле несметано обављање радова. Оне су предузимале и нападе на непријатељске положаје, потискивале непријатеља и омогућавале да радне јединице отпочну жетву јечма, ражи и пшенице.

Омладина и жене су за обављање жетве у бјелопољској и расовској општини дали преко 1.680 радних дана. Када је у овим двома општинама жетва била завршена, онда је 100 жеталаца пошло у Затон, а 50 у Бистрицу да тамо жњу сазрелу пшениду. На жетви и вршидби у лимској долини радили су омладина и жене са целе слободне територије бјелопољског среза, затим из Премћана и Козица, Камене Горе, Велике Жупе, Комарана и Бродарева. Из шаховићске и павинополске општине пошло је на ове радне акције 150 омладинаца и омладинки, из мојковачке општине преко 200. Тако се одазивала омладина и из других општина.

На овим радним акцијама учествовала је заједно и српска и муслиманска омладина, као и жене. Заједнички рад, заједничко слушање предавања, заједничко читање и слушање вести и заједничко учествовање на забавним вечерима све више их је зближавало и подстицало да узимају учешћа и у разним другим задацима народноослободилачке борбе. Жетва јечма, ражи и пшенице била је углавном обављена у лимској долини пре надирања непријатеља. Мањи део жита остао је неовршен, јер су немачке трупе и квислиншке оружане формације биле вадмоћније и успеле су да потисну јединице народноослободилачке војске са њихових положаја пре него што је вршидба била завршена. Преостало неовршено снопле је стрпано у стогове, преко којих је саденута слама. Непријатељ није открио стогове неовршеног жита, али је изван број стогова изгорео, јер је непријатељ палио и сточну храну.

Колики је допринос дала омладина Санцака народноослободилачкој борби у радним акцијама види се и из једног податка о раду омладине бјелопољског среза. На средњој конференцији Уједињеног савеза антифашистичке омладине бјелопољског среза, која је одржана 23. јула, у извештају је изнето да је омладина овога среза за седам месеци дала 31.000 радних дана за потребе војске и позадине.

Поред поменутог доприноса, жене и девојке су радиле и на другим задацима. Сачувани подаци о резултатима њиховог рада за јуни и јули на слободној територији само бјелопољског среза говоре о томе. Оне су за поменути два месеца прикућиле у виду добровољних прилога: 1535 кг. хлеба, 618 кг сира, 26 кг масти, 12 кг пасуља, 1875 литара млека, 2183 комада јаја, 88 пари чарапа, 7 пари опанака и 7.278 лира. Већина намирница је била намењена рањеницима. Затим су сашиле 2002 кошуље, направиле 1906 пари опанака, исплеле 914 пари чарапа, умесиле и испекле 4.920 хлебова и дале 1728 радних дана за ношење рањеника. Када је Српски одобр АФЖ

за бјелопољски срез послао прилоге рањеницима 2. пролетерске и 6. крајишке дивизије после њиховог повратка из Србије маја 1944. године, добио је следеће писмо:

„Драге другарице,

Ми, рањеници и болесници II пролетерске дивизије и V дивизије, дирнути вашом сестринском пажњом хитамо да вас поздравимо и захвалимо на бризи и љубави коју нам указујете. Тешке су ране, тешко је носити раскомадано месо и сломљене кости, није лако просипати крв своју, али ви, сестре наше, ублажујете све то као што ублажује и наша света идеја слободе. Лежећи у топлим собама, нахрањени и превијени, разговарамо о вама и вашој племенитосги. Нема борца који није у стању да поново полети у борбу када види да је све око нас наше, наш народ, наш добри народ, наше добре мајке и сестре. Поздрављамо вас другарице.

Смрт фашизму — слобода народу!"

Штаб 37. дивизије је упутио 16. новембра следеће гшмо Градском одбору АФЖ у Новој Вароши:

„Поклони које сте упутили нашим рањеним друговима и брига коју за њих показујете највећа су награда за оно што су они дали за наш народ и најбољи подстрек да још упорније и одлучније наставе борбу, борбу до њеног потпуног завршетка. Најтоплије вам захваљујемо на вашем сестринском старању и љубави коју показујете нашим рањеним друтовима".

Поводом трогодишњице устанка у већем броју места на слободној територији одржани су манифестациони зборови. На њима су говорили чланови Обласног комитета КПЈ за Санцак, чланови Извршног одбора ЗАВНО Санцака, представници друшгвених организација и представници војних јединица.

Извршни одбор ЗАВНО Санцака редовно је одржавао седнице, на којима је расправљао о питањима из своје надлежности и доносио одлуке о мерама које је требало предузети. После обиласка одређеног терена и учествовања на зборовима и конференцијама, као и извршеног увида у рад народноослободилачких одбора, чланови Извршног одбора подносили су извештаје на седницама усмено или писмено и давали предлоге како да се реше нека питања које је пракса наметнула. Тако је на седници од 26. јуна предложено да се из надлежности народноослободилачких одбора постепено издвајају послови судства и да се у томе циљу

оснује привремени судски сазет. Извршни одбор је формирао комисију од три члана да проучи ово гоггање и поднесе извештај. На овој седници је даље одлучено да се за једну од следећих седница утврди лиета чланова комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача. Затим је донета одлука о заказивању оснивачке скупштине друштва Црвеног крста. Даље је одлучено да се дају упутства народноослободилачким одборима да воде рачуна о партизанским породицама и не дозволе да их ма ко понижава. На крају је Извршни одбор одлучио да се упуту похвала штабу 5. крајишке дивизије за правилно држање и леп однос према народу. Одлучено је да се упуту похвала и омладинекој организацији у Потпећу за примеран рад, као и похвале неким одборницима. Сачувано је писмо упућено одборници у Кањама Азизи Топузовић. Оно гласи:

II Другарице,

Наши другови који долазе из кањске општине говоре нам много о теби. Ми знамо да ти већ од ослобођења кањске општине вршиш дужност народноослободилачког одборника. Чули смо да си на томе послу вредна, пожртвована и патлетна. То нас много радује. Буди сигурна, другарице, да си на добром путу. Буди сигурна да су с тобом заједно на раду и у осећајима стотине хиљада жена Југославије које данас активно помажу ову народноослободилачку борбу. Буди сигурна да су с нама и милиони жена Совјетског Савеза, Енглеске и Америке у борби против фашизма, тог највећег непријатеља народне слободе. Овај посао који сад заједно радимо то је наша света дужност према нашој деци. То је набољи и најкориснији рад за њихову бољу и срећнију будућност.

У нади да ћемо ускоро дочекати дан потпуне слободе, поздрављамо те и желимо да истрајеш у овој борби која се води за бољи живот и Срба и муслимана, за слободу и Санџака и целе наше земље од окупатора и њихових слугу".

Оснивачка скупштина друштва Црвеног крста за Санџак одржана је 16. јула. После изношења циљева организације, изабран је Главни одбор. Одбор се конституисао и за председника изабрао проту Јевстатија Караматијевића, за потпредседнике Душана Ивовића, Велимира Јакића и Халила Хаџимуртезића, а за секретаре Едиба Хасанагића и Наду Богдановић. Са скупштине су упућени поздравни телеграми АВНОЈ, друштвима Црвеног крста Совјетског Савеза, САД и Енглеске, Међународној унији Црвеног крста

у Женеви и Англо-америчкој мисији Црвеног крста у Италији.

Извршни одбор ЗАВНО Санџака на својој седници од 25. јула донео је одлуку о формирању Комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача на територији Санџака. У комисију је именовано 7 чланова, а за председника је постављен Никица Кнежевић. Извршни одбор је израдио и ближа упутства о раду ове комисије.

Од маја до августа на слободној територији Санџака била је широко успостављена телефонска мрежа. Обласни комитет и срески комитети КП, срески и општински народноослободилачки одбори, команде подручја и команде места и штабови војних јединица били су међусобно повезани телефонским линијама. При успостављању телефонске мреже народ са слободне територије обављао је све послове око добављања и постављања дирека, као и око развлачења каблова и жице.

И поред обимних радова које је захтевала ситуација на фронту, на слободној територији је настављен рад на просвећивању народа. Одржавани су аналфабетски курсеви, школе за децу су отворане где је год то било могуће и радиле су без обзира на годишње доба. У јуну 1944. године штампан је „Наставни план и програм за народне школе“, који је био израђен још у марту месецу. Овим програмом и планом настава је била подељена на три ступња. Наставом на првом ступњу савлађивана је неписменост, на другом ступњу деца су стицала основна знања, а кроз трећи ступањ она су упућивана на самосталан рад. Наставник је у овом ступњу наставе помогао ученицима при савлађивању тежих задатка. Уз „Наставни план и програм“ штампана су и „практична упутства за наставнике“.

На слободној територији се развијала и културна активност. Бијело Поље је било центар слободне територије у Санџаку. У њему су се налазили Обласни комитет КПЈ за Санџак, Извршни одбор ЗАВНО Санџака и све друге обласне и среске друштвене организације и установе. У њему је основана и културно-уметничка група. Под руководством ове групе, и уз њезину непосредну помоћ, формиране су и дилетантске групе у неким селима бјелопољског среза. Група је помогла да се развије и рад културно-уметничке групе пионира у Бијелом Пољу и дилетантске групе пионира у селу Расову. После евакуације Бијелог Поља у августу, евакуисала се из њега и ова среска културно-уметничка група са свим својим члановима. Ова група је послужила као језгро за формирање културно-позоришне групе при Земаљском антифашистичком већу народног ослобођења Санџака.

Она је и тада и касније наступала са својим програмима пред борцима војних јединица и на приредбама поед народом како на територији бјелопољског, тако и на територији свих других срезова у Санцаку.

У јуну је изашао први број листа „Глас Санцака“ као орган ЗАВНО Санцака. Лист је уређивао редакциони одбор, а главни уредник је био Мишо Павићевић. Поред првог броја, изашао је и двоброј 7. августа. После тога лист је привремено престао да излази због надирања непријатеља и напуштања слободне територије. У августу су изашли први бројеви листова „Нова жена“, орган Обласног одбора АФЖ за Санцак и „Младост“, орган Обласног одбора УСАОЈ за Санцак. Обласни одбор АФЖ покренуо је и малу библиотеку под насловом „За наше жене“. У току лета и јесени издате су 4 брошуре ове библиотеке, у којима су били сакупљени и штампани одабрани чланци о учешћу жена Југославије у народноослободилачкој борби, као и резолуција Обласне скупштине АФЖ за Санцак. Поред тога, Пропагандно одељење Обласног комитета КПЈ за Санцак штампало је више брошура политичко-идејног садржаја.

Организације Комунистичке партије по срезовима од маја нису више престајале са радом без обзира на то да ли су се налазиле на ослобођеној или на окупираној територији. Окупатор и домаће оружане формације које су помагале окупатора нису били у стању да контролишу ни читаву територију на којој су се налазили и да спрече рад партијских јединица и других друштвених организација и народноослободилачких органа. Тако је у милешевском срезу у јуну било седам основних партијских јединица са 35 чланова. Чланови Среског комитета су прелазили и на окупирану територију и тамо помагали постојећим партијским јединицама и настојали да оснују нове у селима где нису постојале. У новсиварошком срезу сви чланови Среског комитета налазили су се на територији која је била под контролом окупатора и домаћих издајника. Срески комитет је оснивао партијске јединице и скојевске активе по селима око планине Златара. Партијско упорилгге у прибојском срезу је такође постојало, а у току лета створено је и у сјеничком срезу.

Партијске организације су радиле на објашњавању циљева народноослободилачке борбе, нарочито муслиманском становништву, кога су истакнути сарадници окупатора и силом хтели потпуно да увуку у борбу против снага народноослободилачке војске. Оне су даље помагале рад народноослободилачких одбора, који су све више постајали истинска демократска народна власт. Партијске организације су посвећивале посебну пажњу мобилизацији нових бораца како са слободне, тако и са окупиране територије.

Њиховим радом и радом других антифашистичких организација и народноослободилачких одбора стално је вршена мобилизација нових бораца. Тако је крајем лета из милешевског среза послат батаљон од 200 омладинаца 37. дивизији, која се налазила на територији златиборског среза, а током јесени из сјеничког среза у јединице 37. дивизије упућено је 1.200 бораца. Партијске организације су посвећивале пажњу и идејно-политичком уздицању чланова КП. Срески комитети милешевског, пљеваљског и бјелопољског среза одржавали су и курсеве за чланове КП, који су трајали од 15 до 20 дана.

Надирањем непријатеља од Пећи и Рожаја у правцу Црне Горе и од Новог Пазара у правцу Сјенице и Пријепоља била је утрожена и слободна територија у Санцаку на левој страни Лима. Обласни комитет КПЈ за Санцак је о томе водио рачуна, па је дао упутства среским комитетима бјелопољског, пљеваљског и милешевског среза да се припреме за евентуално напуштање слободне територије. Обласни комитет је писао да „у случају јаче навале Немаца на нашу слободну територију и евентуалног повлачења наших јединица, потребно је оставити на терену изван број другова“. Даље је у писму Обласног комитета стајало:

„С обзиром на развој ситуације и у свету и код нас, и ако дође до повлачења, оно неће бити тако дуго, стога и задаци који се постављају пред нас у тој ситуацији углавном су: акције, одржавање чврсте везе са слободним територијама, односно нашим јединицама, те прикупљање података о снази, покретима и намерама непријатеља, наравно не занемарујући и партијско-политички рад. Овим се треба руководити приликом одређивања људи у герилу. Треба оставити храбре, одане и непоколебљиве другове, способне за војничке акције“.

Обласни комитет је препоручивао да се у случају губитака слободне територије остави до 20 људи, а да се повуку све другарице које не би могле легално да живе, као и сви болесни и изнемогли другови, затим да се повуче и изван број партијских радника и чланова Среског комитета. Скренута је пажња да се на време осигура и склони на сигурна места извесна количина хране, обуће и других потреба.

Приликом покрета 1. пролетерске и 37. ударне дивизије на десну страну Лима и Увца, онамо је пошао и један број чланова Обласног комитета КПЈ за Санцак и Извршног одбора ЗАВНО Санцака, један број чланова Обласног одбора АФЖ и УСАОЈ. На десну страну је прешла и култур-

но-позоришна група при ЗАВНО Санцака. Они који су остали на левој страни Лима били су у тешкој ситуацији, јер је непријатељ продро на територију водећи офанзивне операције против јединица 6. личке пролетерске дивизије. У тим борбама погинуо је један број партијских радника са територије Санцака. Међу погинулима био је и члан Обласног комитета Душан Томашевић.

Док су на територији Златибора и према Вишеграду, Ужицу, Ариљу и Пожеги јединице 1. пролетерске и 37. ударне дивизије водиле борбе са Немцима, Бугарима и четницима, дотле је део партијског и политичког актива из Санцака помогао успостављање власти у том крају. Они су углавном били иницијатори сазивања зборова и конференција, на којима су народу објашњавали циљеве народноослободилачке борбе и износили ситуацију са фронта народноослободилачке војске у Југославији и са фронта савезничких армија. На тим зборовима и конференцијама бирани су и месни и општински народноослободилачки одбори. За непун месец дана рада на територији златиборског и делом ужичког среза била је успостављена народна власт. Скуштина за оснивање Среског народноослободилачког одбора златиборског среза одржана је 24. септембра у Чајетини. Реферат о народној власти на скупштини поднео је Јакша Богдановић, члан Извршног одбора ЗАВНО Санцака.

Непријатељска офанзива на слободну територију Санцака у лето 1944. године доживела је неуспех као и раније офанзиве. До краја септембра поново су ослобођени Нова Варош, Прибој, Пријепоље, Пљевља и Бијело Поље, а половином октобра и Сјеница са већим делом среза. Овога пута центар слободне територије у Санцаку било је Пријепоље. Више од месец дана из тог центра су деловали обласни одбори антифашистичких друштвених организација и народноослободилачки органи. У свим ослобођеним срезевима бирани су на скупштинама срески одбори Јединственог народноослободилачког фронта, АФЖ, омладинских и гшонирских организација. Свуда је успостављана и учвршћивана народна власт. Формирањем сашдачких одреда народноослободилачки одбори су добили и оружану заштиту, што им је омогућило да успешније обављају задатке народне власти. У сјеничком срезу Обласни комитет КПЈ за Санцак формирао је Срески комитет партијске организације, који је наставио да прима нове чланове КП и оснива партијске јединице на територији среза.

Извршни одбор ЗАВНО Санцака пружао је сталну помоћ у раду народноослободилачких одбора. Он је на својим седницама од 30. октобра до 1. новембра размотрио и усвојио упутства о организацији народне власти у Сан-

цаку. Његови чланови су учествовали скоро на свим зборовима и коиференцијама, као и на седницама среских и општинских народноослободилачких одбора. Они су и као предавачи учествовали на разним курсевима који су у то време одржавани. Извршни одбор је послао писмо свим среским народноослободилачким одборима, у којима је дао упутство за рад, водећи рачуна о посебним условима сваког среза. Среским народноослободилачким одборима постављани су најважнији задаци: успостављање сеоских и општинских народноослободилачких одбора где год је то дозвољавала војничка ситуација, у хоје је требало да буду бирани људи одани народноослободилачкој борби. Мобилизацији нових бораца требало је посветити пуну пажњу с обзиром и на то да се приближавао крај ослобођења земље. У вези са прикупљањем материјалних средстава за војску указано је да то прикупљање треба да се врши правилно и равномерно, да имућнији подносе веће терете и да се прибаве резерве. како би их срески НОО увек имали на расположењу у случају хитних потреба. У погледу социјалног старања и збрињавања сиромашних породица и избеглица препоручено је да им се посвети сва могућа пажња. Затим је препоручено да се помогну погорелци како их зима не би затекла напољу. Даље је препоручено да се приступи оправљању свих јавних зграда, општинских, среских, судских, школских. Скренута је пажња да се унапред припреми све што је потребно за обављање јесење сетве, уз вођење рачуна о томе да се засеје колико год је више могуће. Исто тако, среским народноослободилачким одборима је препоручено да се унапред постарају за обезбеђење огревом како народноослободилачких установа, тако и сиромашних породица.

При одступању из Грчке немачке трупе су продрле комуникацијом Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље и даље Пријепоље—Прибој—Вишеград и Пријепоље—Пљевља—Чајниче. Тада су Сјеница, Пријепоље, Прибој и Пљевља морали бити евакуисани. Све организације и народноослободилачки органи повукли су се из ових градова дубље на територију својих срезова и наставили да раде по селима. Део становништва из Сјенице, Прибоја и Пријепоља који није хтео да остане, иако су немачке трупе биле у одступању, смештен је на територији нововарошког среза. У ове збегове дошао је и један број партијских и политичких активиста из тих места који су рацили са народом на курсевима и семинарима. Народноослободилачки одбори као органи власти нису престајали са радом. Потерна наоружана одељења су трагала за гоупицама четника и мустоманске милипије, који су покушавали да омету рад органа народне власти.

Чланови Извршног одбора Земал-ског антифашистичког већа "а^дног ослобођеша Саниака и штаб 37. дивизије
V Новог Вавоши, новембра 1944. године

Ослобођење Београда народ у Санцаку је дочекао са неописивим одушевљењем. Увече су по брдима ложене ватре, а омладина и гшонири су приређивали бакљаде у насељима. На све стране су одржаване свечане седнице народноослободилачких одбора, затим манифестациони зборови, забавне вечери и игранке у част осолобођења Београда. Опште уверење је било да се ближи коначно ослобођење Санцака и целе земље.

ПОСЛЕДЊИ ПОКУШАЈИ ОКУПАТОРА И ДОМАЋИХ ИЗДАЈНИКА ДА ОНЕМОГУЋЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКУ БОРБУ У САНЦАКУ

Целе 1944. године немачки окупатор и домаћи издајници предузимали су све да и у Санцаку сломе и онемогуће народноослободилачку борбу. Уплашен ослобођењем већег дела Санцака у јесен 1943. године и присуством јединица народноослободилачке војске на његовој територији, које су почеле да прелазе и у Србију, Дража Михаиловић је 7. новембра 1943. године издао наређење о непошtedној борби против комуниста и о њиховом истребљивању, то јеет о борби против народноослободилачке војске Југославије. Наређење се састојало из четири тачке и закључка. У првој тачки се проглашава обавеза да се сви Срби дигну „на окуп у заједничку борбу против најопаснијег нашег непријатеља — комуниста, у чијим се редовима налазе усташе и цело остали олош ове земље". У другој се проглашава мобилизација „свих расположивих наоружаних снага у свим крајевима наше земље, и то одмах без чекања и одуговлачења". У трећој се наређује да се предузму најенергичнији напади на комунисте где год се ови затекну, и то ноћу, изненада, да се на њих врше напади тројкама на путевима и свуда где је то могуће, и то с леђа. Дража Михаиловић је гросебно наредио да комунисте треба нападати док се боре са Немцима, „јер је њихова борба лажна". У четвртој тачки се наређује да се четничке команде обраћају наооду путем прогласа, позивајући у четничке редове како Србе, тако и „све исправне муслимане и све исправне Хрвате". У закључку су предвиђене строге казне за неизвршење горе постављених задатака и наређења:

„Према свим командантима који не буду извршавали ово наређење предузеће се све мере као гтема издајницима. Команданти корпуса и моји делегати предузеће најстрожије мере према оним стрешинама који ово наређење не изврше. За свако гаеизвршење

кажњавати најстрожије. Акција против комуниста почиње одмах по пријему овог наређења. Запамтите, ми се налазимо у стању нужне одбране и савезници нам овај став одобравају".

Крајем марта 1944. године Немци су у Новом Пазару организовали један састанак коме су присуствовали шеф СД полиције из Косовске Митровице и полицијски официр из новог Пазара, затим Аћиф Хаџиахметовић, Ахмет Даца и други људи из тог друштва. Немци су на састанку поставили питање сарадње са четницима Драже Михаиловића и питање мобилизације нових бораца за немачку војску из редова муслимана. Шеф СД полиције из Косовске Митровице обећао је Аћифу Хаџиахметовићу и његовим људима да ће Нови Пазар после рата сигурно припасти Албанији. Али сада је потребно, ради борбе против снага народноослободилачке војске Југославије, да се успостави мир и што чвршћа сарадња са четницима, јер се и они боре против партизана. Немац је ово поставио одлучно и као наређење немачке више команде. Поред тога је захтевао да се изврши мобилизација што већег броја нових људи за попуњавање немачких јединица. Издајници Хаџиахметовић и остали примили су ово наређење као своју обавезу према окупатору. Они су поново одлучили да силом мобилишу људе за попуњавање проређених редова немачке фашистичке војске.

Све јаче наступање снага народноослободилачке војске кроз Санцак према Србији присилило је Немце да ое заложу за успостављање мира и сарадње између свих српских и муслиманских квислиншких оружаних формација. Они су ту сарадњу понегде успостављали и наређењима. Тада је и домаћим издајницима било јасно да Немци губе рат. Због тога су и сами покушали да се директно споразумеју и реше нека међусобна спорна питања. Дража Михаиловић је рачунао да ће се са својом четничком организацијом, помоћу Енглеза и Американаца, ускоро наћи на челу државне администрације у Југославији. Он је једину опасност за несметани долазак четшпса на власт видео у народноослободилачкој војсци Југославије и зато је њу требало уништити. У том моменту њему је конвенирао сваки споразум који би помогао уништење тих снага. Зато је настојао да непосредно преговара и постигне одређени споразум са оним муслиманима ноји су, као и челници, сарађивали са окупатором гтротив народноослободилачке борбе. У директним контактима са виђенијим муслиманима, како са онима који су се истицали у сарадњи са окупатором, тако и са онима који су покушавали да остану по страни, изасланици Драже Михаиловића и други представници његових

четника и стицали су да треба заборавити на све што је раније било, то јест на злочине које су вршили и једни и други над српским односно муслиманским становништвом.

Крајем априла из Рашке је долазио у Нови Пазар Божо Шарковић, који је позвао Аћифа Хаџиахметовића да дође у Рашку на разговор са Тихомиром Шарковићем.¹ Том приликом Божо Шарковић се састао и са Биком Дрешовићем и споразумео се са њим да четници и његове оружане формације сарађују у борби против народноослободилачке војске.

Почетком маја одржана је у Новом Пазару проширена седница Албанског комитета, којој је присуствовао и шеф СД полиције у граду Конрад Клар. На седници су расправљана два питања: о мобилизацији муслимана ради упућивања на фронт према Беранима и о сарадњи са четницима. Након тога је Аћиф Хаџиахметовић отишао у Рашку на разговоре са Тихомиром Шарковићем, својим ранијим ортаком у трговачким пословима. Разговор је одржан 22. маја. Споразумели су се да Шарковић ускоро дође у Нови Пазар ради договора и коначног споразума. О овом састанку са Хаџиахметовићем, Шарковић је својим писмом од 5. јуна известио Дражу Михаиловића, наглашавајући да је разговор вођен у циљу информисања о питањима која су од интереса за обе стране. Шарковић се нарочито интересовао о стању партизана на Косову, у Метохији и у Албанији.

Проалбански квислинзи у Новом Пазару објавили су општу мобилизацију муслимана путем добоша, плаката и личних позива. Поред тога, у мобилизационој акцији учествовала је жандармерија, СД полиција и шуцполиција. На тај начин је мобилисано преко 600 људи само из Новог Пазара. Мобилизација је вршена под паролем „За Кацубер“.² Из осталог дела дежевског среза, као и из штавичког и сјеничког среза мобилисано је око 3.000 људи. Бико Дрешовић је претњама и батинама вршио мобилизацију по селима. Он је хапсио па чак и убијао људе који су избегавали мобилизацију. Тако је у тутинском затвору убио 8 људи. У штавичком срезу је 10. маја формиран и трећи албански пук, у коме се налазило око 300 људи. Пук је најпре служио овоме срезу као резерва, а касније је упућен на Пештер у борбу против јединица народноослободилачке војске.

И четници су вршили мобилизацију. Нарочито су рачунали с људима који су бежали из својих насеља испред прогона оних Шиптара и муслимана који су се налазили

* Тихомир и Божо Шарковић често су у току рата долазили у контакт са муслиманима — сарадницима окупатора у Новом Пазару и у Сјеници и преговарали са њима и као недићевци и као дражиновци.

* Кацубер је брдо иза планине Турјака више Рожаја.

у наоружаним квислиншким формацијама. Ове избеглице су хватали и четници Драже Михаиловића и недићевци и љотићевци, наоружавали их и сврставали у своје оружане формације. Многи од њих су бежали на рад у организацију ТОТ или су се крили као иољопривредни радници код појединих селџака у Србији. Они који су остајали у близини свога родног краја морали су да ступе у Косовски или Јаворски четнички корпус.

Према договору са Аћифом Хаџахметовићем, Тихомир Шарковић је 11. јуна дошао у Нови Пазар. Са њим је био и Мишо Атанацковић из четничке врховне команде. О својој посети Новом Пазару Шарковић је писао Дражи Михаиловићу између осталог и следеће:

„Био сам у Н. Пазару 11. јуна о.г., где сам се састао са Хасаном Звиздићем и Дацом... Мој први састанак био је са г. Дацом и наш дужи разговор завршио се следећим:

Даца је убеђен да је неопходна сарадња муслиманског живља са нашим покретом; да је заједнички спас у братској и међусобној сарадњи да би се сачувао онај део народа и са једне и са друге стране који је преостао после бесциљне међусобне борбе... Даца ми је дао тврду реч да ће свим силама радити на томе, а нада се да ће у томе сигурно успети да се спречи пљачка и прогон Срба... Он тражи да и ми педузмемо све мере за спречавање пљачки, напада и других инцидената са наше стране. Ја сам га уверио да је В. К.³ за што тешљу и искрену сарадњу нашег живља са муслиманима и да је... у том смислу издала строга наређења и препоручила најбоље односе у интересу заједничке будућности... Споразумели смо се да се муслимани из села Рватске, Берберишта, Вучје Локве општине врачевске, а који су пре месец дана отерани са својих домова,... што пре врате на своја огњишта, као и муслимани из општине пожешке. Исто тако вратиће се на своја огњишта и Срби из општина пожешке и штитарске.

Да би се све ово и у дело привело, потребно је да В. К. изда наређење команданту Косовског корпуса ради избегавања нежељених инцидената, који долазе углавном од Колашинске бригаде... Командант Јаворског корпуса предузео је, додуше, извесне мере да се осигура ред и мир у рејону Дежевске бригаде. а у крајњем случају да се уклоне неколико особа из ове

» Врховна команда четника Драже Михаиловића.

бригаде, који су склони испадима и хоји својим радом ремете мир и ову сарадњу отежавају ...

Одмах затим састао сам се са Хасаном Звиздићем. Он је потпуно сагласан за заједничку сарадњу, за коју је одувек имао пуно разумевања... Он је од мене тражио уверење да је ова наша сарадња са муслиманима искрена и трајна. Ја сам га, надам се, успео да убедим ... да ова сарадња нашег и муслиманског живота није ствар тренутне тактике већ је то једна здрава и поштена политика, која ће зајемчити најбоље односе не само сада, већ и у будућој заједничкој и слободној држави. Овакву изјаву ја сам Звиздићу дао после разговора са г. Мишом Атанацковићем, који је дошао из те команде са таквим интенцијама".

Мехмед Зехија, врховни шеријетски судија пропутовао је 14. јуна кроз Рашку на путу из Пљеваља за Косовску Митровицу. Он је тога дана посетио у Рашки Тихомира Шарковића, кога је обавестио да пуковник Кемплер у Сјеници ради на формирању посебне административне области од шест срезова, сјеничког, бјелопољског, пљеваљског, милешевског, прибојског и нововарошког. Према овом плану Кемплер би био војни заповедник области, а на челу цивилне власти налазио би се један одбор са председником и са неколико чланова у рангу министара. За чланове ове квислиншке такозване владе Санџака били су одређени: Мухамед Хашимбеговић из Пријепоља, Мехо Барјактаревић из Пљеваља, Зећо Мулабеговић из Бијелог Поља, Хилмо Кугић из Сјенице и Заим Прељевић из Прибоја. О овим намерама и плановима Кемплера да створи посебну административну јединицу Санџака и Хасан Звиздић је говорио Тихомиру Шарковићу приликом њиховог састанка у Новом Пазару 11. јуна. Звиздић је рекао Шарковићу да је Кемплер у том циљу већ одржао три састанка са делегатима из поменутих срезова. Делегати су тражили да на челу цивилне власти буде Хасан Звиздић, али он је то одбио и због тога се замерио Кемплеру. Пошто се Звиздић није примио председничког положаја, на ово место је одређен Мухамед Хашимбеговић.

Због ових и сличних планова појединих окупаторских заповедника и квислиншких првака, до конкретног опоразума између четкика Драже Михаиловића и оружаних формација муслимана у служби окупатора није долазило. И једни и други су се бојали да не буду преварени и приликом сваког разговора тражили су једни од других уверење о искреној жељи за трајан споразум и сарадњу. Тако је Вук Калајитовић сумњао у Хаљана Звиздића. Он у свом извештају Дражи Михаиловићу од 2. јуна тврди да Хасан

Звиздић, заједно са немачким крајскомандантом у Сјеници Келшлером, ради преко Милинка Радозића на разбијању четника у сјеничком срезу, у чему им помаже и Слободан Киковић из Лопижа.

У другој половини јуна одржан је у Новом Пазару састанак албанско-муслиманских вођа на највишем нивоу. Овом састанку присуствовао је и Конрад Клар, шеф СД полиције у Новом Пазару, а од албанских и муслиманских вођа били су Ферхатбег Драга, Џафер Дева, Аћиф Хаџи-ахметовић, Ахмет Даца и други чланови албанског комитета из Новог Пазара, као и Хасан Звиздић из Сјенице. Циљ састанака био је да се заузме јединствен став о питању преговора и споразума између албанско-муслиманских представника и Драже Михаиловића ради јединствене акције против народноослободилачке војске и да се спроведе нова мобилизација муслимана и Шиптара у дежевском, штавичком и сјеничком срезу, као и на Косову и у Метохији.

Састанак између Тихомира Шарковића, представника четника Драже Михаиловића, и Ферхатбег Драге, Џафера Деве, Аћифа Хаџиахметовића и Хасана Звиздића, албанско-муслиманских представника, одржан је 27. јуна у Новом Пазару. На састанку је постигнут споразум да се настави сарадња на ширем подручју и изврши мобилизација што већег броја људи за борбу против снага народноослободилачке војске. Поред споразума са званичним представницима квислиншке власти, Дража Михаиловић је покушавао да успостави везу и са другим угледним муслиманима. Тај задатак Михаиловић је поверио др Андрији Лубурићу, који је дошао у Нови Пазар половином јула. Он се тамо састао са Рамом Мујовићем у апотеци Душана Вранића. Лубурић је 17. јула писао Дражи Михаиловићу да се 15. јула састао са Рамом Мујовићем Црнишанином, који је „старином Шоп иначе политичар и велики србофил“. Даље каже да је Мујовић за краља и за Дражу Михаиловића и да му је дао драгоцене податке „о стању и расположењу муслимана“. Споразумели су се да Рамо Мујовић отпутује на Пештер, у Тутин, у Рожај, на Косово и да тамо ради за покрет Драже Михаиловића. Др Лубурић препоручује Дражи Михаиловићу да изда наређење о ненападању на муслимане и о примању муслимана у редове четника. Из Новог Пазара Лубурић је отишао у Сјеницу. Из Сјенице је пошао преко Кладнице у правцу Јавора, али га је тамо неко убио.

Када је део снага II ударног корпуса избио према Пештеру У јуну^ тада су из дежевског, штавичког и сјеничког среза, као и са Косова упућени заједно са Немцима и четаици, милиција и Шиптари да се одупру напредовању јединица II ударног корпуса. Квислиншке оружане формације запоселе су у јулу десну страну Лима: Лозну, Годијево.

Крушчицу и друга места. У позадини су успостављене летеће тројке, које су се старале о снабдевању фронта храном, о хватању дезертера и о њиховом враћању на фронт.

Међу овим оружаним формацијама била је и група људи из штавичког среза, на челу са командирима Елмазом Аговићем и Фаиком Бахтијаревићем, која је ступила у везу са партизанима у Лозни. Група је обећала да партизанским јединицама неће пружати отпор. Аговић и Бахтијаревић су са групом својих поверљивих људи напустили фронт. Њиховим одласком и остало људство се почело осипати са фронта. По доласку кући Елмаз Аговић је, са још неколико људи, желео да остане миран, а Фаик Бахтијаревић је са својом групом отишао у Ибарску долину, састао се са Тодором Добрићем и представио се као партизан. Добрић га је одбио и он се са групом пребацио у Петницу.

Половином августа група од осам људи формирала је у Добрињу код Тутина партизански одред. За команданта је изабран Елмаз Аговић, а за политичког комесара Шемсудин Хадри. Када су Немци сазнали за то, они су послали у Тутин један камион шуцполицајаца. Одред је поставио заседу код Ковачког крша на путу Нови Пазар—Тутин. Када је камион наишао 17. августа изјутра заседа је отворила ватру из пушака и убила 4 а ранила 12 шуцполицајаца, док се њих 16 подало. У овој својој првој акцији одред је запленио 1 тешки минобацач, 1 митраљез, преко 30 пушака и неколико сандука муниције, као и мине за бацач. Одред је убијене и рањене шуцполицајце потрпао у камион и вратио за Нови Пазар. Након изведене акције јавило се око 40 људи који су „желели“ да ступе у одред. Сви су били примљени и наоружани заплењеним оружјем, али је у току дана њих 30 дезертирало и однело добијено оружје.

После акције на Ковачком кршу одред је послао захтев префектури у Тутину да им се преда варош, али је захтев одбијен. Тада је одред у првим часовима 18. августа напао на Тутин. Одбрана се повукла из варошице пошто је пострела 7 ухапшених људи, међу којима и брата Елмаза Аговића. Непријатељ је истог дана извршио контра-напад и одред је напустио Тутин без борбе.

После тога Немци су чешће навраћали у Тутин ради одржавања директне везе са тамошњим квислиншким оружаним формацијама. Заседа одреда је почетком септембра ликвидирала на путу код Мађара једног Немца на мотоциклу. Тих дана се Фаик Бахтијаревић издвојио из одреда са групом својих људи и почели су да крстаре као самосталан „партизански“ одред на простору Црквина, Орље и

Рибарића. Са Бахтијаревићем је ступио у везу и члан КП Азис Сулејмани, веровао му и давао задатке. Али је Сулејмани убрзо ухваћен и стрелан. Исте ноћи ухваћен је у Црквинама Зуко Бахтијаревић, предат Немцима у Новом Пазару, који су га стрелили. Фаик Бахтијаревић је убио Салема Зукорилића, тврдећи да је он извршио издају. Бахтијаревић је касније са својом групом ступио у 37. дивизију и показао се као вредан борац, па је добио и официрски чин.⁴

Одред под командом Елмаза Аговића и Шемсудина Хадриа, иако малобројан, напао је на Тутин ноћу између 12. и 13. октобра и натерао непријатеља да се повуче. Међутим, непријатељ је по дану извршио контранапад и одред се морао повући.

Командант четничке команде за Црну Гору, Боку и Стари Рас Павле Ђуришић, кога је и Милан Недић поставио за команданта Црне Горе, Боке и Санцака, разаслао је 15. јула директиве у којима је у детаље разрадио план како четници треба да се боре против народа који помаже народноослободилачку војску. Он је наредио да се у обавештајну службу ангажује што шири круг људи из народа, и жене и деца, „који би стално пратили кретање комуниста, њихових симпатизера, помагача и свега другог што је потребно да се обавести виша команда". Затим је разрадио и систем потера и заседа против комуниста. На четничкој територији су се имале постављати заседе на свим путевима и прилазима у шах—мат положају. А шире чишћење терена имало се организовати „у случају појаве јачих комунистичких одељења".

За заробљенике је рекао да чланове Комунистичке партије треба осуђивати на смрт, а остале разоружавати и спроводити у затвор под контролу жандармерије. За четничке симпатизере, „који су насилно мобилисани" од стране партизана било је предвиђено да се употребе у првим борбеним редовима. На новоосвојеној територији предвиђено је постављање команданта места у свакој општини или већем селу док се у околини воде операције. Командант места је био обавезан да својим наређењем искупи сво становништво на једно место, које је ту морало остати до завршетка операција у околини. Требало је похапсити и створести истрагу над свима који су сумњиви да су симпатизери комуниста и њихови помагачи, затим над одборницима, скојевцима, члановима АФЖ, члановима Комунистичке партије и разним делегатима. И „тек после хапшења

⁴ После ослобођења земље сарадници Фаика Бахтијаревића открили су га да је за време рата био у служби Немаца и по њиховом иялогу деловао као партизан ради откривања људи.

анационалних елемената" становништво се могло пустити кућама, с тим да се нигде не креће до даљег наређења. Ђуришић је наређивао да се сви интелектуалци, официри и подофицири који се затекну на освојеној територији похапсе и над њима поведе истрага о држању „за време комунистичке окупације" и све оне који су „активно помагали разорно дејство комуниста у народу стрељати". Наређено је да се изда проглас у коме се становништво упозорава да ће се стрељати 5 таоца за сваког убијеног четника и извршити репресалије над целим селом.

У директивама је био и одељак о ликвидацијама. У почетку овог одељка износи се неистина како су четници „од почетка борбе са комунистима па све до данас избегавали примену терора". Ђуришић је наводио да се то могло избегавати с обзиром на то што је уз помоћ савезника њихов „национални фронт био јак", али су „данас услед стране и унутрашње пропаганде" те снаге доста ослабиле и што се четничка територија знатно смањила. Због тога су принуђени да прибегну драстичним мерама ради постизања општег успеха, „тим пре што комунисти имају приличан број својих присталица у позадини, па чак и у националним редовима". Зато је Ђуришић налагао да се одбаци свака сентименталност као и парола „спасити што се спасти може". Команданти корпуса и бригада су били дужни да формирају терористичке илегалне групе, а извршиоци ликвидација су морали бити строго поверљива лица. Наређења о ликвидацији оних који су „моментано сметали" издавали су команданти корпуса, а за остале, према унапред припремљеном списку, издавао је наређења штаб Павла Ђуришића.

Према горњим директивама у Санцаку су извршени покољи већег броја људи и жена. Према прикупљеним подацима Вук Калајитовић је у јуну и јулу 1944. године побио у нозоварошком срезу 17 лица. Сва лица су била ликвидирана четничком камом. Ликвидацију је вршио и окупатор. Почетком јула Немци су стрељали у Пљевљима 11 жена, између којих Асену Сујулцић од 16 година.

Када су у августу 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија извршиле покрет преко Пештера у правцу Ибра ради преласка на десну страну и пробијања даље у Србију, проалбанске квислиншке власти у дежевском и штавичком срезу поново су вршиле мобилизацију и покушале заједно са Немцима да се одупру и спрече напредовање јединица народноослободилачке војске. Тада је у Новом Пазару одржана последња шира конференција којој су присуствовали представници СД полиције, немачких јединица које су се затекле у граду, шуцполиције, албанске жандармерије и других оружаних група, као и најистакнутији сарадници

Аћифа Хаџиахметовића. На конференцији се најозбиљније поставило питање учешћа муслимана у борби против снага народноослободилачке војске, јер су дезертерства из муслиманских квислиншких оружаних формација, као и муслимана из немачких јединица учестала.

После конференције подигнута су вешала у центру Новог Пазара, којима се претило дезертерима. Али ни то није зауставило дезертерство муслимана из немачких СС јединица, шуцполиције, албанске жандармерије и других оружаних формација. Од августа до новембра у Новом Пазару је ухапшено око 200 дезертера. А од септембра до краја новембра Немци су са Бгасом Дрешовићем убили 10 муслимана из Крушева, Лукоцрева и Долаца због непослушности. И у штавичком срезу Бико Дрешовић је убијао и вешао. У току августа квислиншке власти су претњама и стражарним спровођењем успели да мобилишу око 2.000 људи. У то време је вршио општу мобилизацију и Јаворски четнички корпус. Четници су покушали да изврше општу мобилизацију и у Ибарској долини ради спречавања продора у Србију 2. пролетерској и 5. крајишкој дивизији.

У септембру је одржан још један састанак између четника и људи из групе Аћифа Хаџиахметовића. На том састанку је одлучено да се објави општа мобилизација и муслимана и Срба за борбу против комуниста. То је била последња и најнеуспелија општа мобилизација коју су спровели издајници народа и слуге окупатора у борби против народноослободилачке војске. На њу се више нису одазивали ни Срби ни муслимани.

Последња седница Албанског комитета у Новом Пазару одржана је половином октобра. На овој седници нису присуствовали сви чланови комитета. Одлучено је да Аћиф Хаџиахметовић и Ахмет Даца оду на Косово и тамо затраже од балиста помоћ за борбу против народноослободилачке војске.

У другој половини октобра кроз Нови Пазар су прошле три дивизије четника Драже Михаиловића, затим Недићева војска и ЈБотићеве оружане групе. Све се то слило у једну поворку и заједно са немачким трупама повлачило се правцем Сјеница—Пријеполје и даље према Босни.

ПОВЛАЧЕЊЕ НЕМАЧКИХ ЈЕДИНИЦА ПРЕКО САНЦАКА И ЊЕГОВО ОСЛОБОЂЕЊЕ

Раније обавештење Врховног штаба о једино преосталој могућности немачких трупа да се из Грчке и Албаније повуку преко Санцака и Црне Горе омогућило је јединицама

II ударног корпуса да се распореде и припреме за дочек непријатеља. Командант VII црногорске бригаде Нико Стругар обавестио је штаб 37. дивизије 22. октобра да су јаке снаге четника, недићеваца и милиције заузеле Штаваљ и Црни врх и да надиру југоисточно од Штаваља према Пештеру. Дан раније IV и V санџачка бригада водиле су борбу са четницима, недићевцима и љотићевцима око Ариља и у њему. Бригаде су изгубиле 3 борца а 7 је рањено, од којих 3 тешко. Обе бригаде су се повукле на простор Ивањица—Јавор, јер су поменуте квислиншке формације имале намеру да тим правцем продру према Сјеници. Ноћу између 22. и 23. октобра јединице IV санџачке бригаде водиле су борбу са горе поменутим непријатељским снагама на простору Кушићи—Ивањица—Калушевићи и нанели им теже губитке, 60 је само убијено. Заплењено је 5 пушкомитраљеза и један митраљез. А 24. и ноћу између 24. и 25. октобра три батаљона V санџачке бригаде водила су борбу са четницима и недићевцима на положајима Јавор—Јанков врх—Васиљев врх—Јастребовац—Лепојевићи. Непријатељ је у току борби разбијен и у неред у се повлачио преко Кладнице у правцу Сјенице. На положајима је оставио 55 мртвих, а 25 је заробљено. Из бригаде је рањен командант батаљона Раденко Кљајевић. Истовремено је и IV санџачка бригада растерала четнике код Ивањице наневши им велике губитке. Том приликом је заробљена и чепагичка болница са 5 лекара и 56 рањеника.

Немци су на тенковима и другим моторним возилима успели да пред вече 25. октобра продру у Сјеницу. А 27. октобра изјутра кренули су комуникацијом према Милошевом Дољу и Јадовнику. На том сектору непријатеља су дочекали делови III пролетерске бригаде и задржавали га до 29. октобра. Непријатељ је тога дана потиснуо батљон III бригаде из Милошевог Дола и овладао Пријепољем. Тада је пглаб 37. дивизије померио V санџачку бригаду преко Златара линијом Милошевићи—Голо брдо—Бижуково брдо, а један део IV санџачке на простор Буковик—Штитково са десне стране Увца, а други део на простор Шиповик—Мишевићи са леве стране Увца. Њихов задатак је био да спрече продор непријатеља према Новој Вароши како из правца Сјеница—Пријепоље, тако и од Јавора.

Мада је у Пријепољу мост на Лиму био порушен Немци су истог дана када су продрли у град успели до мрака да гребаче део својих снага на леву страну реке. У 18 часова ове непријатељске делове напали су један батаљон и једна чета III пролетерске бригаде. Борба је вођена до 1 час 30. октобра, када је непријатељ био присиљен да се под заштитом артиљеријске ватре поново пребаци на десну страну Лима претрпевши веће губитке. У тој борби је запле-

н>ено 1 мали минобацач, 10 пушака, 10.000 метака и непгто муниције за тешки минобацач. А 31. октобра и 1. новембра три батаљона V санџачке бригаде водила су борбу са Немцима на положајима Бистрица—Доња Дренова. У тој борби непријатељ је имао доста мртвих и рањених, а 8 их је заробљено. Из V бригаде рањено је 7 бораца. Заплењено је 30 пушака, 3 „шарца“ са 1.000 метака, 7 пиштоља и друга војничка опрема.

Јединице VII црногорске бригаде су од 22. до 31. октобра водиле свакодневне борбе са Немцима и њиховим слугама дуж комуникације Сјеница—Нови Пазар, на Пештеру и на терену сјеничког среза до Годијева, Црвског, Вишњева. У тим борбама непријатељу су нанети велики губици и уништено је неколико стотина моторних возила. И јединице VII бригаде су претрпеле озбиљне губитке.

Један батаљон и једна чета V санџачке бригаде изненада су напали Немце на положајима Седобро—Расно 1. новембра. Напад је био снажан и борба је вођена прса у прса. У јуришу је погинуо политички комесар бригаде Живко Цуверовић, командант батаљона Милун Дрчелић и омладинка Борка Жугић. У току борбе погинула су још три борца, а један је рањен. Немци су претрпели велике губитке, међу погинулима се налазило и 10 официра. Заплењено је 6 митраљеза, 8 пушкомитраљеза, 4 машинке, 5 лаких баџача, 60 пушака, 7 пиштоља, 15.000 метака и друга муниција, као и 10 коња натоварених шињелима, ћебадима и шаторским крилима. Непријатељ је 2. новембра са три колоне напао на положаје јединица V санџачке бригаде, које су се налазиле на линији Дренова—Расно—Бијуково брдо—<Једобро. Једна непријатељска колона је нападала од манастира Милешева, друга од Пријепоља, а трећа од Бистрице. Напад није успео и непријатељ се повукао уз знатне губитке. Заплењено је 3 „шарца“, више пушака, 1 парабелум, већа количина муниције и другог ратног материјала и спреме.

Немци су планирали да од Пријепоља одступају у правцу Босне двама комуникацијама. Главни правац одступања био је Пријепоље—Прибој—Вишеград, а споредни Пријепоље—Пљевља—Чајниче—Горажде. Овај други правац одступања био је одређен и за четнике Драже Михаиловића. Али Немци нису успели да продру у Пљевља све до половине новембра. Трећа пролетерска бригада је држала положаје са леве стране Лима линијом Бродарево—Пријепоље—Бистрица. Немци су поново требацивали своје делове на леву страну Лима између 31. октобра и 1. новембра. Пребацавање је извршено на више места уз подршку артиљеријске ватре из Пријепоља и са гута Пријепоље—Бистрица. После пребацавања преко Лима непријатељ је извршио

напад на положаје делова III бригаде правцем Градина—Душманићи и Залуг. Јединице III бригаде су пружале упоран отпор и борба је вођена прса у прса. Због сталних појачања која су пристизала непријатељу, делови III бригаде су заузели нове положаје на линији Икановац—Барице—Лесковац—Избичањ и Залуг—Избичањ. У тим борбама до 3. новембра непријатељ је претрпео велике губитке. Уништено је преко 20 камиона и неколико мотоцикла и оштећено неколико тенкова.

Три батаљона III бригаде и два одреда извршили су ноћу између 4. и 5. новембра напад на Немце и четнике на линији Градина—Икановац—Барице—Залуг—Избичањ—Џурово. Напад је отпочео 4. новембра у 22 часа у три колоне: једна се кретала правцем Икановац—Градина, друга Барице—Душманићи, а трећа Џурово—Избичањ—Залуг. Борба је вођена све до 6 часова 5. новембра и непријатељ је био приморан да се повуче према Лиму. Јединице III бригаде и одреди изгубили су 3 борца, а 16 је рањено, док је непријатељ имао неколико стотина убијених и подављених у Лиму. Заплењено је 6 пушкомитраљеза, око 100 пушака и 14 коња натоварених муницијом и другом опремом. Немци су тек 17. новембра успели да јаким снагама продру преко Бабина у Пљевља. У међувремену један батаљон III бригаде вршио је напад на непријатељске положаје на линији Јасен—Оштра стена—Балићи—Зечја глава ради ометања саобраћаја комуникацијом Бијело Поље—Бродарево—Пријепоље. Њему су и на томе сектору нанесени озбиљни губици. Пета санџачка бригада је 5. и 6. новембра водила тешке борбе са Немцима. Непријатељ је 5. новембра извршио напад на положаје јединица V бригаде на правцу Бистрица—Пилатовац—Бијуково брдо, а 6. новембра су јединице V бригаде нападе Немце на положајима Бијуково брдо, Седобро, Кукањ и Бистрица. У тим борбама непријатељ је претрпео озбиљне губитке, али је из V бригаде погинуло 5 а рањено 16 бораца и руководилаца.

Немци су у то међувреме мање били ометани приликом трговлачења комуникацијама Касовска Митровица—Рашка и Рашка—Нови Пазар—Сјеница. На комуникацији Косовска Митровица—Рашка налазио се у то време само Ибарско-моравички партизански одред, који је вршио нападе на мања истурена одељења непријатеља. Према комуникацији Нови Пазар—Сјеница биле су оријентисане VII и IX црногорска бригада, али су убрзо повучене према Вјетернику и Бијелом Пољу.

Док су јединице 37. дивизије задржавале Немце који су продрли од Сјенице према Пријепољу штаб дивизије је предложио да савезнички авиони бомбардују непријатеља на комуникацији Сјеница—Пријепоље, јер се он креће овом

комуникацијом са великим бројем моторних возила и тенкова. Или захтев није био јасан или услед неке друге грешке, тек непријатељ није био нападнут дуж комуникације између ове две вароши, него су бомбардовани Пријепоље и Сјеница. Обе вароши су знатно оштећене. И Нови Пазар је бомбардован 7. новембра. У њему се тада налазио већи број Немаца, затим четника Драже Михаиловића, недићеваца и Љотићеваца. Град је поново бомбардован 8. и 9. новембра, а и касније све до 27. новембра. У бомбардовањима је порушено 80 кућа, 2 цамије, војна касарна, среско начелство. Од бомбардовања је погинуо велики број немачких војника а и цивилног становништва. Тада су Немци или квислинзи запалили општинску зграду, која је изгорела са целокупном архивом. Савезнички авиони су бомбардовали 39. новембра Бијело Поље, иако се у њему није налазио непријатељ. Том приликом је погинуо и већи број људи из народне власти и других народноослободилачких установа и органа.

Средином новембра IV сашдачка бригада такође је била оријентисана према комуникацији Пријепоље—Бистрица—Прибој. Тада је V бригада добила наређење да се помери на комуникацију Сјеница—Пријепоље. Она је 16. новембра напала Немце на положајима Четаница—Милошев До—Доњи Горачићи—Кашањ. Са положаја Милошев До—Кашањ непријатељ је потиснут претрпевши велике губитке. Неке куће које су непријатељу служиле као бункери борци V бригаде су запалили. Само у тим кућама побијено је 60 непријатељских војника и официра. Поред тога заробљено је 12 војника и један капетан, Рус, белогардејац. Из бригаде су погинула 3 и рањена 3 борца. У борби су уништена 23 моторна возила и заплењена извесна количина оружја и муниције, као и веће количине хране и војничке опреме.

Када су немачке трупе продрле у Пљевља, III бригада је заузела положаје у Потпећу. За обезбеђивање Пљевља Немци су одредили четничке јединице. Оне су имале задатак да осигуравају прихват у граду и обезбеђују одступање немачких трупа у правцу Чајнича. Четничке јединице су запоселе Црљеницу, Рудницу, Црни врх, Адровиће и друга места око Пљевља. Јединице III бригаде су ноћу између 18. и 19. новембра извршиле упад у Пљевља. Напад је потпуно збунио непријатеља. Четници су разбијени и бежали су у правцу Бољанића, претрпевши велике губитке. Међу мртвима се налазио и командант моравичког корпуса Гордић. Из III бригаде је 9 погинуло а 16 рањено. Заплењено је 17 аутоматских оруђа, 6 камиона, од којих један са новцем, затим 20 коња и више волујских кола са разним материјалом. Од тада непријатељу више није успело да

заузме Пљевља и да се при одступању служи комуникацијом Пљевља—Чајниче—Горажде.

Немци су на левој страни Лима држали своје јаче побочнице ради обезбеђивања одступања комуникацијом Пријепоље—Прибој. Једна од ових побочница налазила се на Савином Лакту дуж комуникације Пријепоље—Пљевља. Јединице III бригаде су иоћу између 25. и 26. новембра нападе ову побочницу. Два батаљона су извршила напад дуж комуникације Савин Лакат—Пријепоље, а друга два обухватни напад од Селашнице. Борба је трајала 12 часова. Долазило је и до борбе прса у прса. Непријатељ је потпуно разбијен и логор од 600 војника скоро уништен. Јединице III бригаде су изгубиле 8 бораца, а 15 је рањено. Заплењено је 30 „шараца“, 8 топова „жишкара“, 30.000 метака, затим 15 камиона са спремом, од којих су 10 морали бити уништени а 5 је извучено, једно слагалиште муниције, које је запаљено, и већа количина санитетског материјала, од кога је такође један део морао бити уништен.

Јединице IV санџачке бригаде су од 18. до 20. новембра водиле борбу са Немцима дуж комуникације од Бистрице према Прибоју и око Прибојске бање. У тим борбама непријатељу су нанесени већи губици. Јединице IV бригаде су имале 3 мртва и 13 рањених. Заплењено је: 1 тешки минобацач са нешто мина, 1 „шарац“ са 300 метака, 2 пушкомитраљеза, 1 „жишкар“, 5 пиштаља, 10 пушака, око 2.000 метака, 4 догледа, 90 ђебади, 50 шаторских крила, 20 шињела, нешто обуће и друге спреме. А ноћу између 22. и 23. новембра бригада је поново напала на положаје непријатеља на простору Прибојска бања—Раковића брдо—Потпеће. Непријатељ је протеран на комуникацију Бистрица—Прибој уз велике губитке. Јединице IV бригаде су имале 2 погинула и 15 рањених. Међу рањенима се налазио и командант 1. батаљона. Заплењено је 4 пушкомитраљеза, 1 „шарац“, око 25 пушака, 8 револвера, 5.000 метака, затим 150 ђебади, 100 шаторских крила, 10 шињела, 130 ранаца и друга војничка спрема. Бригада је и ноћу између 25. и 26. новембра напала непријатеља на положајима Соколица и Челице—Друглићи. Са положаја Челице—Друглићи непријатељ је потиснут на комуникацију Бистрица—Прибој, док се код Соколица био јако утврдио и задржао своје положаје. На положајима Челице—Друглићи непријатељ је оставио 28 мртвих, међу којима је био и један официр. Бригада је имала 6 мртвих и 16 рањених. Међу погинулима су били и заменик команданта батаљона Јанко Војиновић и политички комесар чете Таловић, а међу рањенима два командира чете и један политички комесар чете.

У међувремену V бригада је нападала непријатеља на простору Битовик—Кукањ. Приликом напада између

25. и 26. новембра Немци су збачени са положаја, али су касније у контранападу јачим снагама поново повратили положаје. Бригада је имала 4 погинула и 15 рањених. Заплењено је 3 пушкомитраљеза, 1 митраљез, 1 пиштољ, 3.000 метака, 15 ћебади и шаторских крила и друга ратна спрема. А ноћу између 29. и 30. новембра бригада је напала на непријатељске положаје у Аљиновићима и Доњим Горачићима на комуникацији Сјеница—Пријепоље. У тој борби је ликвидирано неколико немачких упоришта и један логор. Немци су употребили у борби и неколико тенкова, али су и поред тога претрпели знатне губитке. Из јединица V бригаде погинуло је 7 а рањено 8 бораца. Заплењено је 4 „шарца“, 2 машинке, 4 пиштоља, 4.000 метака и друге спреме.

Јединице VII и IX црногорске бригаде су добиле задатак да изврше чишћење Пештера, ослободе Тутин и врше притисак на комуникацију Нови Пазар—Сјеница. На основу тога наређења VII бригада је 22. новембра избила на линију Кониче—Коштанпоље—Расно, а делови IX бригаде су ослободили Тутин 23. новембра. Међутим, због надирања непријатељских снага кроз Црну Гору, обе ове бригаде добиле су наређење 23. новембра да хитно изврше покрет правцем Рожај—Беране.

У Тутину је остао само малобројни ранији одред Елмаза Аговића. Овај одред је донео одлуку да изврши општу мобилизацију свих мушкараца који су поседовали оружје. На позив се одазвао велики број људи. У Тутину се до подне 26. новембра скупило око 900 лица. На скупу је решено да сви млађи људи ступе у одред, а старији да уступе оружје млађима. Формиран је одред са четири батаљона. Командант одреда је остао Елмаз Аговић, а политички комесар Шемсудин Хадри. Након тога скуп је изабрао и привремени Срески народноослободилачки одбор и одредио привремене председнике и секретаре огшггинских одбора. У Тутин је стигао 28. новембра и Селмо Хашимбеговић са групом активиста. Он је дао упутства за рад привременим народним одборима и формирао је основну организацију Комунистичке партије у Тутину.

Штаб 22. српске дивизије наредио је 26. новембра двома својим бригаама да изврше покрет у правцу Рашке и Новог Пазара. Осмој бригади је наређено да 27. новембра изврши покрет правцем Вучитрн—Косовска Митровица—Рашка и да на простору Рашке успостави везу са снагама 9. бугарске дивизије, које су већ кренуле у том правцу. Дванаестој бригади је наређено да 28. новембра крене из Косовске Митровице у правцу Новог Пазара. Ова бригада је на Рогозни заробила око 250 четника из II косовског четничког корпуса. По доласку на простор Рашке, пглаб VIII бригаде утутуио је 29. новембра један свој батаљон правцем

Чланови Обласног комитста КПГ за Санџак, део чланова Извршног одбора ЗАВНО Санџака и политичких радашка га тспена клајем 1944. године V Ново! Вароши

Јабланица—Бања—Нови Пазар. Главнина немачких трупа је напуштала град. Батаљон се препуцавао са немачком заштитницом. Око 22. часа истог дана делови овога баталљона су улазили у Нови Пазар. Тек изјутра 30. новембра овај батаљон се сукобио са немачком заштитницом која је напуштала град за својом главнином у правцу Сјенице. Штаб УШ бригаде послао је у Нови Пазар још један батаљон, а два батаљона ове бригаде је задржао у Рашки. Бугарске једикице, које су тукле артиљеријском ватром немачке трупе у одступању, такође су ушле у Нови Пазар. Тако је 30. новембра 1944. године град коначно ослобођен од окупаторских трупа и оружаних формација квислинга Аћиса Хаџиахметовића, које су се у њему налазиле од априла 1941. године.

У том међувремену у Новом Пазару се нашао Хасо Рожајац. Он је окупио групу напредних омладинаца и заустављао народ, који је заплашен непријатељском пропагандом напуштао варош. Омладинци су говорили народу да не слуша непријатеља и не напушта Нови Пазар, него нека свечано дочека долазак народноослободилачке војске. Рожајац је са групом омладинаца одмах по ослобођењу града помагао да се успостави ред и мир. Формирана је команда места за Нови Пазар и околину. Први командант места у Новом Пазару био је Гојко Бачанин, а политички комесар Хасо Рожајац.

Селмо Хашимбеговић је из Тутина кренуо за Нови Пазар, где је стигао одмах после ослобођења града. Четвртог децембра је на тргу у граду одржан митинг, на коме је говорио Селмо Хашимбеговић позивајући народ да активно учествује у борби за коначно ослобођење земље од окупатора и домаћих издајника. Иза тога је у Нови Пазар стигао и секретар Обласног комитета КПЈ за Санцак Војо Лековић и неки чланови извршног одбора ЗАВНО Санцака, и Миладин Радуловић, командант Ибарско-моравичког партизанског одреда. Одмах су одржаване конференције и бирани одборници за Градски народноослободилачки одбор. Пленарна седница одржана је 9. децембра. Едип Хасанагић је на овој седници говорио о значају и задацима народноослободилачких одбора. У извршни одбор изабрано је 11 одборника, са председником Омером Никшићем и секретаром Хамдом Мујезиновићем. А 12. децембра формиран је Привремени срески народноослободилачки одбор. За председника је био изабран Гојко Бачанин, а за секретара Хасо Рожајац.

У бугарским јединицама, које су по одобрењу Врховног штаба народноослободилачке војске учествовале у завршним борбама за ослобођење Југославије, налазили су се и они војници који су у њима били када је пре капитула-

ције Бугарске њена војска представљала окупаторску власт у Македонији и у Србији. Ти војници су и сада према народу имали сличан став, па је због тога и бугарска војска као целина остављала врло мучан утисак у крајевима кроз које је пролазила. Бугарски војници су у Новом Пазару и околини извршили многе пљачке и разна насиља. Они су из Ћилимаре однели 50 недовршених ћилима и све мустре које су се тамо налазиле. Из електричне централе су однешени каишеви, из биоскопа апаратура. По кућама су тражили злато и накит, дизали девојачку спрему, радиоапарате, струјомере, лустере, посуђе и друге ствари од вредности. Само у Новом Пазару опљачкано је 468 кућа, од којих 420 муслиманских и око 40 трговачких радњи. Јединице КНОЈ и Команда места су заједно са штабом бугарске јединице која се налазила у Новом Пазару формирали заједничке патроле, од два бугарска војника и једног из редова КНОЈ, али су и поред тога вршене пљачке. Морао се повести прави рат против пљачке, јер су пљачкаши по селима почели да врше и појединачна убиства оних који су се одупирали. Бугарске јединице су напустиле Нови Пазар у другој половини децембра.

Одмах после ослобођења Новог Пазара отпочело је спровођење опште мобилизације људства за попуњавање јединица народноослободилачке војске. За кратко време мобилисано је са територије Новог Пазара и дежевског среза око 2.000 људи. Мобилисан је већи број оних муслимана који су се раније налазили у разшш немачким јединицама па су дезертирали. Већина њих се добро борила. Поједине групе ових муслимана обављале су и теже послове у јединицама, користећи искуство стечено у немачкој војсци. Они су упадали у позадину немачке војске, приказивали се као немачки војници и успешно извршавали задатке који су им постављани.

Крајем новембра у области Подгорице још се налазио немачки 21. армијски корпус. Покушај да се пробије према Никшићу није успео. Командант 91. немачког армијског корпуса, чије су се јединице повлачиле комуникацијом Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље и даље према Босни, издао је наређење 22. дивизији овог корпуса да из Пријепоља крене уз лимску долину према Мојковцу и Колашину ради прихватања јединица 21. немачког армијског корпуса из области Подгорице. Јединице ове немачке дивизије кретале су се од Пријепоља до Бродарева комуникацијом у једној колони, а одатле у две колоне: једна комуникацијом у правцу Бијелог Поља, а друга правцем Јасен—Павино Поље—Слијепач мост—Мојковац.

Врховни штаб је 2. децембра упутио две депеше пгабу -37. дивизије. Првом депешом се наређивало да се предузму

све мере како би се спречило „спајање Немаца из Црне Горе и Санцака затварањем правца Бродарево—Бијело Поље—Мојковац и рушењем те комуникације и моста на Тари у Мојковцу". А другом депешом се налагало да се ухвати веза „с нашим јединицима код Новог Пазара" и захтевао „њихов брзи покрет правцем Сјеница—Пријепоље". Међутим, на левој страни Лима од Бродарева до комуникације Пријепоље—Пљевља налазила се само III пролетерска бригада. Она је водила борбе са десном непријатељском колоном, спречавајући јој продирање према Павином Пољу. Нарочито је тешке борбе водила III бригада на простору Јасен—Бродарево између 4. и 5. децембра, када је успела да пресече непријатељску колону и Немцима нанесе велике губитке. Непријатељ је, међутим, 6. децембра бацио на овај сектор јаче снаге и успео да заузме положаје на Јасену и Оштрој стени, док су се јединице III бригаде задржале у Балићима. У исто време делови III бригаде спречавали су продор непријатеља према Пљевљима линијом Камена Гора—Влака—Ранче поље—Мостиште—Брашанско брдо.

Својом левом колоном непријатељ се несметано кретао до Бијелог Поља, јер се на томе правцу није налазила ни једна јединица 3. дивизије. У рејон Бијелог Поља приспела је VII црногорска бригада 2. децембра, али непријатељ је тога дана већ стигао до Равне Реке. Он је одатле продирао и према Мојковцу и уз Лим према Беранама. Јединице VII црногорске бригаде упорно су водиле борбе, и у правцу Мојковца и у правцу Берана. Надмоћније непријатељске снаге успеле су до 8. децембра да продру комуникацијом до Мојковца, док су у правцу Берана дошле до положаја на Фемића кршу западно од Затона.

У току тих борби Немци су по селима до Мојковца вршили мобилизацију одраслијег становништва, које су употребљавали за ношење лешева и рањеника и за сахрањивање мртвих. Поред тога, немачке трупе су вршиле пљачке и разна насиља по селима кроз која су пролазиле. Од 1. до 8. децембра јединице 22. немачке дивизије у борбама са III пролетерском и VII црногорском бригадом претрпеле су велике губитке. Било је само мртвих неколико стотина војника и официра. Али су и јединице VII и III бригаде такође претрпеле озбиљне губитке. Само VII црногорска бригада имала је 31 мртвог, 5 несталих и 78 рањених бораца и руководилаца.

Избијањем непријатеља у Мојковац, штаб III бригаде оријентисао је своје делове са сектора Бродарево према комуникацији Пријепоље—Пљевља и према Великој Жупи ка комуникацији Пријепоље—Бродарево. Немци су из Мојковца више пута покушавали да пређу на десну страну

Таре, али ЈШ није успело. Они су 10. децембра изгубили неколико чамаца заједно са људством ири покушају да пређу реку. И поред тога, непријатељ је својим присуством на овом сектору везивао један број јединица народноослободилачке војске и на тај начин помогао оним немачким снагама које су се пробјијале од Подгорице.

Непријатељска групација из области Подгорице, у којој су се поред немачких јединица 21. армијског корпуса налазили и Бугари и разне оружане формације домаћих издајника, продрла је 16. децембра у Колашин, а одатле продужила према Мојковцу и спојила се са јединицама немачке 22. дивизије.

Јединице 22. дивизије народноослободилачке војске споро су се кретале после ослобођења Новог Пазара. Штаб дивизије је тек 8. децембра издао наређење да његова XII бригада крене 10. децембра из Новог Пазара правцем Јасеновак—Осаоница—Дуга Пољана, а УИИ бригада да крене са својих положаја 9. децембра до Новог Пазара, па да тамо преноћи и сутрадан изврши покрет правцем Побрђе—долина реке Рашке—Црноча—Глоговик—Точилови—Бачица—Расно. Очито је да је немачка 22. дивизија продрла до Мојковца само због тога што није било чвршће везе између штабова 3, 22. и 37. дивизије и брже акције њихових јединица како у правцу Бродарево—Бијело Поље—Мојковац, тако и у правцу Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље и Сјеница—Бродарево. Када је то било пропуштено ни касније није извршен јачи комбиновани напад на непријатеља да би му се онемогућило извлачење из лимске долине.

Јединице IV и V санџачке бригаде су почетком децембра биле распоређене дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Бистрица са десне стране Лима, наслањајући се на горњи ток реке Увца. Оне су са својих положаја вршиле свакодневне нападе на заштитне делове и главнину немачких трупа у одступању, уништавајући његову живу и материјалну снагу. Јединице V бригаде су од 1. до 8. децембра извршиле неколико јачих напада на непријатеља. Два батаљона су ноћу између 1. и 2. децембра извршила напад на непријатељске положаје Равна гора—Алин брег. Иако се непријатељ био утврдио на овим положајима ради заштите својих јачих снага, које су се налазиле крај манастира Милешева, делови V бригаде су у првом налету очистили Равну гору, носећи непријатељу веће губитке. Око положаја на Алином брегу вођена је дужа борба и непријатељ је успео да одбије нападе и задржи своје положаје. А ноћу између 2. и 3. децембра цела бригада је извршила напад на линију Турјак—Говењак дуж комуникације Сјеница—Пријепоље. У том нападу убијено је и рањено преко 200 непријатељских војника и официра а 10 је заробљено. Поред

тога убијено је 150 кон>а. Од материјала је унингено: око 200 камиона и других кола, већа количина муниције, одеће, хране и друге опреме. Заплењено је 5 „шараца“, 1 енглески лушкомитраљез, 1 лаки минобачач, 1 машинка, 5 пиштоља, 15.000 метака, 1 радиоапарат, 100 шаторских крила, више ћебади и 10 коша. Бригада је и ноћу између 7. и 8 децембра водила борбу са Немцима на простору Златарско брдо—Аљиновићи. Јединице V бригаде су извршиле напад по мрклој ноћи с намером да изненаде непријатеља. Он је, међутим, помоћу светлећих ракета открио стрелачки строј који се приближавао и први је отворио ватру из многобројног аутоматског оружја. Борба је трајала иеколико часова и завршила се без већих успеха. Непријатељ је истеран из неких ровова, али није потиснут са главних положаја. Мз бригаде су 2 погинула а 7 је рањено. Заплењено је 2 „шарца“, 4 машинке, 3 пиштоља и 2.000 метака. Те ноћи су и јединице IV бригаде напале непријатеља на простору Биуково брдо—Ракетића брдо—Битовик—Кукањ и протерале га са положаја, осим са Биуковог брда.

Немци су 9. децембра у 11 часова извршили напад на један батаљон III пролетерске бригаде који се налазио на простору Обарде—Црни врх и потиснули га у правцу Вијенац—Мијаиловца. Међутим, у току ноћи између 9. и 10. децембра на непријатеља су извршила изненадни напад два батаљона ове бригаде на правцу Козице—Вуково брдо. Они су после борбе од неколико часова успели да одбију иепријатеља на његове полазне положаје наневши му знатне губитке и заробивши 10 рањених. Заплењено је 10 пушака и већа количина муниције и друге ратне спреме.

Штаб 22. дивизије наредио је 12. децембра својој VII бригади да са једним баталном пресече комуникацију Сјеница—Пријепоље код Карауле и да ступи у везу са јединицама 37. дивизије, а другим снагама да протера непријатеља из Раждагиње и избије на линију Дубница—Бреза. Немци су се налазили на свим важнијим прилазима Сјеници, Чедово—Увац—Крш—Градац—Радишића брдо—Дубница—Раждагиња—Бреза—Девино брдо. Истим наређењем штаб 22. дивизије поставио је задатак својој XII бригади да са два батаљона избије на простор Богачићи—Чипаљи—Доња Вала и потисне непријатеља са Чедова, а са друга два батаљона крене од Штавља правцем Хан—Драгојловићи да протера непријатеља са Девина брда и избије на линију Девино брдо—Бреза. Десетој бригади је наређено да изврши покрет из Новог Пазара у правцу Дуге Пољане, одвајајући један батаљон да уз помоћ становништва оспособљава пут Нови Пазар—Сјеница. Три батаљона V санџачке бригаде дејствовали су северно од комуникације Милошев До—Аљиновићи, а IV бригада јужном страном ове комуникације.

Један батаљон V бригаде остављен је у заштитници на комуникацији Пријепоље—Милошев До. Штабови 37. и 22. дивизије су се договорили да према ранијем наређењу Врховног пгтаба приступе опкољавању и уништавању непријатељских снага које су се налазиле у Сјеници и дуж комуникације Сјеница—Пријепоље.

У току 13. децембра VIII бригада 22. дивизије избила је својим десним крилом преко Раждагиње и Дубнице јужно од Сјенице и збацила непријатеља са Радишића брда, а њено лево крило избило је на простор Доњи Гоњи и продужило према Караули. Предњи делови XII бригаде избили су до Чедова и Марина брда, пресекли пут Сјеница—Кладница и одбацили непријатеља са тог сектора, док је десно крило упућено у правцу Доњих Лопижа. Због овог притиска Немци су после подне 13. децембра напустили Сјеницу и запосели положаје западно од вароши. Мањи делови VIII бригаде ушли су у Сјеницу 14. децембра и запосели западни део вароши.

После напуштања Сјенице Немци су запосели положаје западно од вароши дуж комуникације: Увац—Маљевине—Крш—Градац—Бабињача—Доње Лопиже—Доњи Горачићи—Алиновићи—Караула. Јединице 37. и 22. дивизије су 13. и 14. децембра вршиле нападе на ове положаје и од Милошевог Дола и Златара и од Сјенице и Јадовника, али без успеха. Немци су бранили своје положаје без обзира на жртве. После више узастопних напада јединице 37. и 22. дивизије повукле су се на своје полазне положаје. На овом сектору јединице 22. дивизије и V санџачке бригаде вршиле су нападе на непријатеља и 15. и 16. децембра, наносећи му веће губитке, али су га потиснуле само са положаја на Златарском брду. Тада је на простор Сјенице стигла и 5. албанска дивизија.¹ По доласку јединице албанске дивизије на овај сектор, 22. дивизија се најпре оријентисала на простор Бродарево—Бијело Поље и Пештер—Бихор—Бијело Поље, а 23. децембра VIII и XII бригада ове дивизије добиле су наређење да изврше покрет правцем Нови Пазар—Косовска Митровица и Нови Пазар—Рашка, док је X бригада остављена на простору Бродарево—Бијело Поље са десне стране Лима.

Јединице III пролетерске бригаде су на левој страни Лима на комуникацији Бродарево—Пријепоље и Пријепоље—Пљевља, а јединице IV и V санџачке бригаде на комуникацији Пријепоље—Бистрица—Прибој на десној страни

¹ Врховни штаб НОВЈ је одобрио да у завршним операцијама за ослобођење Југославије учествују и 5. и 6. албанска дивизија. Оне су учествовале у борбама кроз Метохију и делом кроз Санџак и Цриу Гору.

Лима водиле скоро свакодневне борбе са негтријатељским снагама у одступању, наносећи му велике губитке. Нападе на непријатеља између Бијелог Поља и Бродарева на десној страни Лима вршила је X бригада 22. дивизије, а притисак од Мојковца вршила је VII црногорска бригада и од Сјенице јединице 5. албанске дивизије. Немачке заштитнице су више пута безуспешно покушавале да потисну снаге народноослободилачке војске и продру нешто дубље од комуникација којима је одступала главнина њихових снага. Поред комуникације Аљиновићи—Пријепоље—Прибој непријатељ је био изградио више редова ровова.

Васојевићи четници, на челу са Павлом Ђуришићем, који су се до Мојковца повлачили са Немцима, покушали су 24. децембра да се преко Прошћења пробију према Барицама и Пљевљима и даље ка Чајничу. Делови III пролетерске и VI црногорске бригаде спречили су им продирање. Четници су били присиљени да се и даље повлаче комуникацијом заједно са Немцима низ лимску долину.

Делови VII црногорске бригаде ослободили су Бијело Поље 4. јануара 1945. године и наставили гоњење непријатеља према Бродареву. Јединице VI црногорске бригаде наступале су преко Шаховића у правцу Пљеваља, а делови III пролетерске бригаде ослободили су Пријепоље ноћу између 9. и 10. јануара. Четврта санџачка бригада ослободила је Прибој ноћу између 11. и 12. јануара. Ослобођењем Прибоја на територији Санџака више није било немачких трупа као борбених јединица.

После ослобођења Прибоја јединице 37. дивизије ослободиле су и Рудо између 14. и 15. јануара. Након тога дивизија је наставила гоњење непријатеља. Трећа и IV бригада су напредовале правцем Пљевља—Горажде, а V бригада према Вишеграду. Преко Санџакасу прошлеи јединице 3. дивизије у правцу Пљевља—Чајниче—Фоча.

На територији Санџака остала је санџачка бригада КНОЈ. Ова бригада је формирана у првој половини децембра 1944. године. Она је у почетку имала око 800 бораца распоређених у четири батаљона. У току јануара и фебруара 1945. године вршена је мобилизација нових бораца и бригада је нарасла на преко 2.500 бораца. Санџачка бригада КНОЈ вршила је чишћење територије Санџака од четничких групица, проалбанских квислишњих групација и од групица муслиманске милиције, које су се криле по шумама и вршиле препаде на војне позадинске установе и органе народноослободилачких одбора.

У другој половини јануара и у току фебруара јединице 37. дивизије водиле су борбе против непријатеља на десној страни Дрине. Трећа бригада је прешла Дрину 2. марта, а нешто касније и IV санџачка бригада. Обе бригаде

су вршиле више напада на Горажде. Непријатељ је био добро утврђен и трпео је маље губитке него јединице 37. дивизије. У свакодневним борбама на том сектору само из III бригаде су погинула 152 а око 200 је рањено. Од руководиоца погинули су заменик команданта 4. батаљона Лазар Секулић, командир пратеће чете 5. батаљона Комнен Часовић, командир чете у 2. батаљону Милорад Мирковић. Нарочито оштре борбе вођене су на комуникацији Сенокос—Јабука после повлачења Немаца из Горажда. У међувремену V санџачка бригада је водила борбе од Вишеграда према Соколцу и Сарајеву.

У свом даљем напредовању према Сарајеву, III бригада се кретала правцем Сјетлина—Стамболчић, нападајући непријатеља на добро утврђеним положајима Витеза и Подвитеза, затим на Палама. Лево од III бригаде кретала се IV, а десно V санџачка бригада. Око Пала вођене су тешке борбе. Немци су прилаз Сарајеву бранили без обзира на губитке које су трпели. После заузимања Пала, III и IV бригада су свом снагом надирале према Сарајеву и 6. априла обе ушле у град, III преко Бистрика, а IV преко Требевића.

Ослобођењем Сарајева 37. дивизија је прекинула борбу са немачким трупама. Ту је III пролетерска бригада завршила своју славну трогодишњу борбу против Хитлерових освајача у нашој земљи. Након ослобођења Сарајева 37. дивизија је враћена на положаје Зворник—Фоча уз Дрину, јер су се четници под командом Драже Михаиловића прикупили у Босни и са око 15.000 наоружаних људи пошли правцем Коњиц—Калиновик—Фоча. Намеравали су да пређу на десну страну Дрине и продру преко Санџака у Србију. Трећа пролетерска бригада је из Сарајева кренула на терен Власнице, где је чистила крај од домаћих четника. Штаб 37. дивизије наредио је 5 маја III бригади да изврши покрет правцем Рогатица—Горажде—Фоча—Калиновик. На новодељеном терену III бригада је стављена привремено под команду III ударног корпуса. После 10. маја једна четничка колона од око 2.000 људи појавила се на планини Трескавици, док је долином Неретве наступала главна четничка колона. Тада се око Калиновика налазила само III пролетерска бригада. Према Трескавици се налазио 1. батаљон, а на правцу наступања главних четничких снага 4. батаљон. Оба батаљона су се најпре сама одупирала надирању четничких колона, затим су у борбу ступили и остали батаљони бригаде, као и јединице III корпуса. Четници су успели да овладају комуникацијом Обаљ—Грајсалићи. У току 14. маја вођене су огорчене борбе на линији Вучје брдо—Вукова глава—Лисица и заробљено је око 500 четника. Ноћу између 14. и 15. маја III бригада и два батаљона из јединица III корпуса извршили су напад на

четнинку колону која је наступала према Калиновику, али су четници извршили главни напад на слабије снаге правцем Обаљ—Зеленгора и успели су да продру.

Јединице III пролетерске бригаде потпуно су дотукле четнике на Сутјесци. Разбијени делови четника су покушали да се пробију натраг преко Зеленгоре, али нису могли умаћи. Свега је једна мања група, заједно са Дражом Михаиловићем, успела да умакне према Романији. И III пролетерска бригада је у тим борбама претрпела тешке губитке. Погинуло је 60 а 120 рањено. Бригада је остала на простору Миљевине и Зеленгоре до јуна. Почетком јуна она је дошла у Фочу, где је 5. јуна прославила четврту годишњицу оснивања.

После ослобођења Санцака успостављена је народна власт на целој територији. Обласни комитет КПЈ за Санцак пружао је свестрану помоћ народноослободилачким одборима. Тада је у Санцаку било 75 општинских и 403 месна народноослободилачка одбора. У одборе је изабрано 3.157 одборника. Срески одбори сјеничког, штавичког и дежевског среза изабрали су већнике у Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санцака на основу овлашћења резолуције усвојене на скупштини у Пљевљима 20. новембра 1943. године. При среским и општинским народноослободилачким одборима установљени су органи народне милиције, који су помагали у успостављању и одржавању реда и мира, осигуравајући на тај начин грађанима личну и имовинску безбедност. Народна милиција је у првим месецима после ослобођења учествовала и у потерама и хватању четничких и других групаца по шумама и пећинама.

Према прикупљеним подацима, из Санцака се у току народноослободилачког рата борило у јединицама народноослободилачке војске и југословенске армије 13.155 бораца, од којих 440 жена. Учешће по срезovima било је следеће: бјелопољски 3.105, сјенички 2.215, милешевски 1.684, дежевски 1.588, пљеваљски 1.451, златарски 1.112, прибојски 998 и штавички 992. У борбама је погинуло и умрло до ослобођења Санцака 1.554 бораца и руководиоца, или по срезovima: из бјелопољског 609, пљеваљског 342, милешевског 307, златарског 201, прибојског 35, дежевског 27, сјеничког 25 и штавичког 8.

У току окупације немачки и италијански окупатор, четници, усташе, муслиманска милиција и проалбанске квислиншке власти и оружане формације побили су 8.148 лица, од којих и велики број жена и деце. Окупатори и домаћи издајници су попалили 22.246 кућа и других зграда. Поред тога, од бомбардовања је уништено 825, а оштећено 2.114 кућа и зграда. Окупатор и домаћи издајници су даље

у току рата опљачкали и уништили на хиљаде тона жита, више деесетина хиљада грла крупне и ситне стоке и велике количине других намирница и сточне хране, затим разних других ствари у одећи, обући, покућству, пол>опривредном алату и другом.

У таквом разореном стању Санцак је дочекао ослобођење. Народ овога краја, у првом реду омладина, почео је после ослобођења да ради на обнови, као што се радило и у свим другим крајевима наше земље. Организације Комунистичке партије Санцака, Јединственог народноослободилачког фронта, АФЖ и УСАОЈ покренули су своје чланство на велике радне акције за обнову онога што су непријатељи земље и народа опустошили и уништили.

Убрзо после ослобођења Санцак је престао да постоји као јединствена економска и политичка област. На скупштини Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака од 29. марта 1945 године, која је одржана у Новом Пазару, донета је следећа одлука:

„1. Да срезови прибојски, милешевски, златарски, сјенички, дежевски и штавички припадну Федеративној Србији, а срезови пљеваљски (са бившим бољанићким) и бјелопољски (са бившим лозанским) Црној Гори;

2. Да се Антифашистичко веће народног ослобођења Санцака одмах распусти;

3. Да досадашњи већници срезова прибојског, милешевског, златарског, сјеничког, дежевског и штавичког одмах одрже скупштину и изаберу Привремени окружни извршни народноослободилачки одбор;

4. Извршни одбор антифашистичког већа народног ослобођења Санцака престаће да функционише пошто се ова одлука спроведе у дело;

5. Антифашистичко веће народног ослобођења Санцака моли председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења, да ову одлуку приведу у дело”.

Сутрадан по расформирању ЗАВНО Санцака састала се у Новом Пазару Окружна скупштина за новопазарски округ. Скупштина је избрала Извршни одбор Окружног народног одбора. За председника Извршног одбора изабран је Едиб Хасанагић, а за секретара Раде Борисављевић.

На два дана пре одлуке ЗАВНО Санцака и Обласни комитет КПЈ за Санцак донео је одлуку да престане са радом. Конференција Обласног комитета одржана је 26. и

27. марта. Овој конференцији присуствовала је Цана Бабовић. На крају конференције одлучено је да Обласни комитет КПЈ за Санџак престане са радом, а да се формира Окружни комитет КПС за новопазарски округ. После ове одлуке делегати из новопазарског округа одржали су окружну конференцију и изабрали комитет. За секретара комитета изабран је Велибор Љујић, за организационог секретара Јово Грбовић, а за чланове: Раде Борисављевић, Ариф Вељовић, Мила Зекавичић, Ахмо Бајровић, Милутин Дивац, Хилмија Хасанагић и Павић Радовић. Тако је поступљено и са свим другим обласним оргакима и установама, као и са друштвеним организацијама: јединственим народним фронтом, АФЖ за Санџак и УСАОЈ за Санџак.

су прикупљале и сређивале среске односно општинске групe сарадника. Добијени материјал од среских и општинских група окружне групе обрађивале су тематски у виду елабората или су га само хронолошки сређивале. На основу ових материјала и других извора сачињени су хронолошки прегледи народно-ослободилачке борбе у појединим крајевима Србије.

Редакциони одбори су на многобројним састанцима својим примедбама и оценама учинили да текстови ових прегледа добију своју дефишгивну, завршну физиономију и садржину, настојећи нарочито на утврђивању веродостојности података. Тиме су пружили велику помоћ друговима који су ову прикупљену грађу обликовали у једну целину и у оваквом облику припремили је за штампу.

На овом послу, који је био врло широко организован, било је ангажовано око 500 сталних сарадника (политичких, друштвених, културних радника и историчара), а сарађивало је или помагало у раду и више институција: Завод за раднички покрет Србије, Историјски архив ПК Војводине, Историјска хомисија ОК Космета, срески државни архиви, завичајни музеји, срески редакциони одбори за писање хроника из народноослободилачке борбе.

Најозбиљнија тешкоћа у целом овом раду долазила је отуда што недостају многи архивски документи, а сећања нису увек била поуздан извор.

Саобразно територијалној подели, појављује се сада и осам оваквих прегледа — свако подручје има свој преглед народно-ослободилачке борбе. Ови прегледи улазе у едицију под заједничким називом „Србија у народноослободилачкој борби“. Едиција, према томе, представља једну јединствену целину у којој је дат целовит преглед збивања и догађаја у Србији за време рата. Међутим, и свака поједина књига чини за себе једну целину — преглед ослободилачке борбе на одређеном подручју.

Поред тога што ће први пут дати шире и сређеније информације о народноослободилачкој борби у Србији, ова едиција послужиће свакако као грађа за исцрпнија научна истраживања.

•
•

За писање овог историјског прегледа највише су коришћена сачувана документа. Поред тога, коришћени су већ публиковани материјали који се односе на Санџак, као и они који још нису публиковани. Аутор се служио и својим личним белешкама које је водио за време народноослободилачког рата.

С обзиром да је велики број докумената о народноослободилачкој борби у Санџаку пропао у току рата, а и касније, за реконструкцију појединих догађаја консултовано је преко педесет другова и другарица учесника народноослободилачке борбе.

С А Д Р Ж А Ј

<i>Предговор</i>	— — — — —	1
<i>Увод</i>	— — — — —	1
<i>Саицак између два рата</i>	— — — — —	
Политичко стање у Саицаку после првог светског рата до 1929. године	— — — — —	5
Економски положај и културно-просветно, здравствено и социјално стање народа у Саицаку	— — — — —	8
Саицак после завођења шестојануарске диктатуре	—	14
Формирање и рад организације Комунистичке партије у Саицаку	— — — — —	27
<i>Окупација и припреме за борбу против окупатора</i>		
Напад на Југославију и капитулација	— — — — —	40
Окупација Саицака	— — — — —	46
Окупаторско-квислиншка власт у Саицаку	— — — — —	50
Проширење организације Комунистичке партије у Саицаку и њен рад под окупацијом	— — — — —	60
Поступци окупатора и квислиншке власти	— — — — —	70
Организационе припреме за борбу против окупатора		82
<i>Почетак оружане борбе против окупатора у Саицаку</i>		
Пред почетак оружане борбе	— — — — —	89
Оружане акције у бјелопольском срезу	— — — — —	91
Ослобођење Бијелог Поља	— — — — —	94
Прве акције против окупатора у пљеваљском и милишевском срезу	— — — — —	98
Борбе у бјелопольском срезу и рад на ослобођеној територији	— — — — —	105
Покушај окупатора да угуши устанак	— — — — —	109
Прве оружане акције у нововарошком срезу и повлачења усташа из Саицака	— — — — —	115
Прве акције у дежевском и штавичком срезу	— — — — —	125
Значај првих оружаних акција и устанка против окупатора у Саицаку	— — — — —	129

Даљи развој широмоослободилачке борбе у Санцаку

Стање у Санцаку после првих оружанних борби — —	133
Формирање Главног штаба и првих партизанских јединица у Санцаку — — — — — — — — — —	140
Четничке формације на територији Санцака — — —	147
Рад партизанских чета Санцака у народу — — —	151
Пригрене за ослобођење Пљевља и Прибоја — — —	157
Лкције и борбе партизанских чета Санцака — — —	161
Стање у источном делу Санцака и борбе у дежевском срезу — — — — — — — — — — — — — — — —	168
Немачка офанзива у Србији и напад на Пљевља — —	178

Развој народноослободилачке борбе у Санцаку од децембра 1941. до фебруара 1942. године

Санцак у првим данима после непријатељске офанзиве у Србији и напада на Пљевља — — — — — — — —	183
Партизанске акције у Санцаку у првој половини децембра 1941. године и формирање Прве пролетерске бригаде	193
Формирање црногорско-санчачког одреда, негоаи задаци и задаци Главног штаба за Санцак — — — —	202
Напад на Сјеницу — — — — — — — — — — — —	204
Реорганизација и акција партизанских јединица на десној страни Лима — — — — — — — — — —	212
Развој народноослободилачке борбе на левој страни реке Лима — — — — — — — — — — — — — —	217
Два месеца ма слободној територији — — — — — —	230
План за уништење партизана у Санцаку и губитак слободне територије на десној страни Лима — — —	237

Борбе у Санцаку од фебруара 1942. године до формирања III пролетерске бригаде

Стање у Санцаку после напуштања слободне територије на десној страни Лима — — — — — — — —	250
Акције и борбе партизанских једгоца у Санцаку до почетка непријатељске офанзше — — — — — —	261
Рад на слободној територији Санцака — — — — —	280
Деловање непријатеља на окупираном делу Санцака и рад партијске организације у Новом Пазару — —	292
Непријатељска офанзива и формирање Треће пролетерске бригаде — — — — — — — — — — — —	305

Партијске организације и партизанске групе у Санцаку под терором окупатора и домаћих издајника

Терор окупатора и домаћих издајника на рашгје слободној партизанској територији — — — — — — — —	325
---	-----

Делатност партизанских група и непријатељске акције у току лета и јесени 1942. године — — — — —	330
Рад комуниста и терор непријатеља у Санраку у току зиме 1942. и 1943. године — — — — —	353
<i>Додазак народноослободилачке војске у Санџак и непријатељска офанзива</i>	
Мобиллзација четника у Санџаку и активност партијских организација и партизатских група — — —	378
Трећа пролетерска бригада у Босни од јуна 1942. до априла 1943. године — — — — —	383
Борбе у Санџаку и нова непријатељска офанзива — —	403
Трећа пролетерска бригада после напуштања Санџака и битка на Сутјесци — — — — —	410
<i>Пробој у Санџак, борбе и непријатељска офанзива крајем 1943. године</i>	
Пробој на Сутјесци и окупљње бораца III пролетерске бригаде у Санџаку — — — — —	417
Ослобођење једног дела Санџака у јесен 1943. године	425
Рад на ослобођеној територији и оснивање Антифашистичког већа народног ослобођења Санџака — — —	437
Непријатељска офанзива на слободну територију Санџака крајем 1943. године — — — — —	445
<i>Борбе за коначно ослобођење Санџака</i>	
Тромесечне борбе у Санџаку и формирање 37. дивизије Масовне организације и народноослободилачке усганове на слободној територији — — — — —	456
Непријатељска офанзива на слободну територију Санџака у априлу 1944. године — — — — —	473
Борбе у Санџаку од маја до октобра 1944. године — —	483
Делатност друштвених организација и народноослободилачких органа до ослобођења Санџака — — — —	505
Последњи покушаји окупатора и домаћих издајника да онемогуће народноослободилачку борбу у Санџаку	521
Повлачење немачких јединица преко Санџака и његово ослобођење — — — — —	530
<i>Поговор</i> — — — — —	548